

Міністерство освіти і науки України

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ФАКУЛЬТЕТ ПРАВНИЧИХ НАУК**

Кафедра приватного права

Магістерська робота

Освітній ступінь — магістр

на тему: «ПРОТИДІЯ МОВІ ВОРОЖНЕЧІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ»

«COUNTERING HATE SPEECH: EUROPEAN APPROACH AND LEGAL
REGULATION IN UKRAINE»

Виконала: студентка 2-го року навчання,

Спеціальності

081 Право

Ніколаєвська Вікторія Віталіївна

Керівниця: Смирнова Т. С.

К. ю. н. , доцент

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Магістерська робота захищена з оцінкою

Секретар ЕК _____

«___» _____ 2025 р.

Київ-2025

Декларація академічної доброчесності

Я, Ніколаєвська Вікторія Віталіївна, студентка другого року навчання магістерської програми за спеціальністю «Право» факультету правових наук НаУКМА підтверджую так:

- написана мною магістерська робота на тему «Протидія мові ворожноті: європейський досвід та пр�блеми реалізації в Україні» є виключно власною академічною доброчесною та не містить порушень, передбачених п. 3.1. Положення про академічну доброчесність здобувачів освіти НаУКМА, зі змістом якої я ознайомена;

- я зазначила, що наразі мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованої версії.

09.05.2025

ВВ

Ніколаєвська В.В.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 МОВА ВОРОЖНЕЧІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	8
1.1. Теоретичні підходи до визначення мови ворожнечі.....	8
1.2. Норми міжнародного права у сфері протидії мові ворожнечі.....	23
Висновки до Розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2 РОЛЬ ЄСПЛ У ВИЗНАЧЕННІ ТА РЕГУЛЮВАННІ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ	42
2.1. Тлумачення статті 10 ЄКПЛ у контексті свободи вираження поглядів та мови ворожнечі.....	42
2.2. Застосування статей 8, 14, 13 та 17 ЄКПЛ при розгляді справ, пов'язаних із мовою ворожнечі	59
Висновки до розділу 2.....	63
РОЗДІЛ 3 ЗАПОБІГАННЯ МОВІ ВОРОЖНЕЧІ В УКРАЇНІ	65
3.1. Правове регулювання запобігання мові ворожнечі в Україні	65
3.2. Перспективи вдосконалення механізмів протидії мові ворожнечі в Україні	71
Висновки до Розділу 3.....	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГА — Генеральна Асамблея

ЄКПЛ — Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄКРН — Європейська комісія проти расизму та нетерпимості

ЗДПЛ — Загальна декларація прав людини

КК України — Кримінальний кодекс України

КУпАП — Кодекс України про адміністративні правопорушення

МКЛРД — Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації

МПГПП — Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

ООН — Організація Об'єднаних Націй

РЄ — Рада Європи

ВСТУП

У сучасному суспільстві питання протидії мові ворожнечі набуває особливої актуальності оскільки вона становить загрозу для прав людини, соціальної стабільності та миру. Поширення дискримінаційних, принизливих та агресивних висловлювань сприяє ескалації нетерпимості, провокує конфлікти та може мати шкідливі наслідки як для окремих осіб, так і для суспільства в цілому.

Поширення мови ворожнечі у публічному просторі, зокрема в медіа та соціальних мережах створює серйозні виклики для правозастосовної практики, свободи слова та національної безпеки.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю чіткого розуміння природи мови ворожнечі, аналізу міжнародних підходів до визначення цього поняття, регулювання у цій сфері та адаптації їх до українських реалій.

Наукове та практичне значення дослідження полягає у визначенні підходів до правового регулювання мови ворожнечі, що може сприяти удосконаленню законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що пов'язані з протидією мові ворожнечі та її правовим регулюванням.

Предметом дослідження є міжнародно-правові акти, практика ЄСПЛ та національне законодавство.

В межах цього дослідження ми не розглядали мову ворожнечі крізь призму міжнародного кримінального права, зокрема в контексті підбурювання до геноциду чи злочинів проти людяності. Це зумовлено тим, що міжнародне кримінальне право фокусується на відповідальності за найтяжчі злочини, що становлять загрозу для міжнародного миру, але не охоплює проявів мови ворожнечі, які не досягають цього порогу.

Мета дослідження — проаналізувати теоретичні підходи та міжнародні правозахисні стандарти щодо мови ворожнечі, а також практику ЄСПЛ та законодавство України.

Для досягнення мети, було поставлено наступні **завдання**:

- дослідити теоретичні підходи до визначення терміну «мова ворожнечі» на основі аналізу наукової літератури;
- проаналізувати міжнародно-правові акти, що спрямовані на протидію мові ворожнечі;
- проаналізувати практику ЄСПЛ й визначити основні підходи Суду до визначення та регулювання мови ворожнечі;
- проаналізувати нормативно-правову базу України щодо запобігання мові ворожнечі;
- визначити перспективи вдосконалення українського законодавства щодо протидії мові ворожнечі з урахуванням міжнародного досвіду.

Під час написання роботи було використано наступні методи: загальнонаукові: системний — для визначення ознак мови ворожнечі; сходження від конкретного до абстрактного (метод індукції) — для аналізу окремих рішень ЄСПЛ та нормативно-правових актів та формування загальних висновків щодо підходів до протидії мові ворожнечі на міжнародному та національному рівнях; сходження від абстрактного до конкретного (метод дедукції), що дозволив перейти від теоретичного розуміння терміну «мова ворожнечі» до аналізу конкретних прикладів; а також спеціально-юридичний: формально-юридичний метод — для аналізу правових норм, що регулюють мову ворожнечі.

У межах дослідження враховано напрацювання зарубіжних науковців та науковиць, зокрема: Річарда Дельгадо і Марі Дж. Мацуди, які розглядали мову ворожнечі через призму критичної расової теорії; Кетрін Маккінон, яка застосовувала феміністичний підхід до дослідження цього явища; Джеремі Волдрона, який вивчав вплив мови ворожнечі на соціальне благо та інших; Джеремі Брауна, який критикує буквально тлумачення мови ворожнечі і Сьюзан Бенеш, яка пропонує нову концепцію «небезпечної мови».

З українських дослідників та дослідниць значний внесок в розробку тематики зробили О. Л. Львова, яка досліджує мовно-комунікативний аспект мови ворожнечі; Г. О. Колесник, Г. Л. Сарміна, О. В. Горбачова та А. Глушко, які розглядають мову ворожнечі як мовні засоби приниження гідності та дискримінації; Г. Канищев і Н.

Новицька, які досліджують мову ворожнечі як зловживання правом на інформацію;
С. Лихова, Г. Рибальченко та Ю. Рябчук які аналізують ефективність чинної ст. 161 КК
України.

РОЗДІЛ 1 МОВА ВОРОЖНЕЧІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

1.1. Теоретичні підходи до визначення мови ворожнечі

Для того, щоб зрозуміти що таке «мова ворожнечі» ми розпочнемо з вивчення базових визначень. Спершу ми розглянемо академічні статті, написані починаючи 1980-років американських авторів та авторок, де вони лише починали закликати до заборони чи обмеження мови ворожнечі. У своїй статті «*Words that Wound: a Tort Action for Racial Insults, Epithets, and Name-Calling*» Річард Дельгадо (*Richard Delgado*) пропонує зробити незалежні позови про деліктне правопорушення за расові образи юридично допустимими та необхідними. [1, с. 134] Дельгадо не використовує термін «мова ворожнечі», а натомість говорить про «расові образи» (*racial insults*). Автор статті наводить у приклад справу «*Contreras v. Crown Zellerbach, Inc.*», де позивач зазнав расових жартів, образливих прізвиськ та коментарів, а також невинувачених звинувачень в крадіжці, що призвело до приниження та ускладнень у пошуку роботи. [2] Отже, під «расовими образами» автор має на увазі висловлювання, що принижують, зневажають або дискримінують особу на основі її раси чи етнічної приналежності.

Далі Дельгадо намагається встановити що повинен довести позивач, аби позов про расову образу був успішним: 1) що мова була звернена на нього або на неї відповідачем, який мав на меті принизити через посилання на расу; 2) що потерпіла особа оцінила висловлювання як принизливе через посилання на расу і 3) що розумна людина визнала б це висловлювання образливим. [1, с. 179] Отже, основними критеріями Дельгадо вважає намір мовця, вплив на постраждалу особу та об'єктивну оцінку висловлювання.

Марі Дж. Мацуда (*Marie J. Matsuda*), юристка американо-японського походження надихалася ідеями Дельгадо і розвинула його позицію далі. Вона вважає, що расистська мова ворожнечі (фокус статті саме на ній) має піддаватися не лише

приватному переслідуванню, а й публічному. Тобто, є необхідність запровадження адміністративних або кримінальних санкцій за расистські висловлювання. [3, с. 2321]

На її переконання відмінність між мовою ворожнечі та іншими видами (потенційно образливих) висловлювань можна встановити за трьома ідентифікуючими характеристиками. Аби запобігти широкомасштабній цензурі, необхідно встановити наявність кожного з цих елементів обов'язковою передумовою для переслідування. [3, с. 2357]

Перший елемент — висловлювання проголошує ідею расової неповноцінності. [3, с. 2357] Дослідниця дає розширене пояснення і вважає цей елемент основою мови ворожнечі за расовою ознакою. Расистська мова проголошує неповноцінність представників і представниць певної групи і заперечує їх цінність як особистостей. Вона створює уявлення, що люди, які належать до цієї групи є однаковими і «нижчими». [3, с. 2358]

Другий елемент — висловлювання спрямоване проти історично пригнобленої групи. [3, с. 2357] Мацуда стверджує, що расизм — це не просто расова ненависть чи упередження, а структуроване підпорядкування, що базується на ідеї расової неповноцінності. Він пов'язаний з владою і підпорядкуванням, а расистська мова ворожнечі посилює вертикальні відносини, які історично склались в суспільстві. [3, с. 2358]

Третій елемент — висловлювання є переслідувальним («*persecutorial*», тобто таке, що сприяє чи провокує переслідування — це жорстоке та несправедливе поводження з особою через її приналежність до певної групи: релігійної, політичної тощо), ненависницьким і принизливим. [3, с. 2357]

Цей елемент авторка пов'язує з доктриною «провокаційних слів» (*fighting words*). [3, с. 2358] 9 березня 1942 року Верховний суд США у справі «*Chaplinsky v. New Hampshire*» постановив, що «провокаційні слова» є категорією незахищеної мови, тобто не охороняються Першою поправкою до Конституції США. «Провокаційними словами» суд визнав такі висловлювання, які самим своїм висловленням завдають шкоди або провокують негайне порушення громадського порядку. [4]

В цій справі йшлося про Свідка Єгови, який публічно назвав місцевого шерифа «клятим рекетиром» і «проклятим фашистом», а також заявив, що «весь уряд Рочестера — фашисти або агенти фашистів». [4] Верховний суд спирався на те, що деякі висловлювання, включно з «провокаційними словами» не є «істотною частиною будь-якого вираження ідей» і «не мають жодної соціальної цінності для пошуку істини». [4]

Отже, з цих характеристик можна зробити висновок, що Марі Дж. Мацуда вважає, що (расистська) мова ворожнечі — це висловлювання, спрямовані проти історично пригнобленої групи, які проголошують ідею расової неповноцінності, а також є ненависницькими, переслідувальними та принизливими.

Доволі неочікуваною є думка американської юристки Кетрін Маккіннон (*Catharine MacKinnon*), яка порівнює мову ворожнечі з порнографією, стверджуючи, що «мова ненависті та порнографія роблять одне й те ж: здійснюють насильство». [5, с. 104] Звісно, цим схожість не обмежується. Авторка також стверджує, що в умовах нерівності мова сприяє об'єктивації [5, с. 30-31] та виконує функцію закріплення ієрархії. [5, с. 31]

Новозеландський філософ права Джеремі Волдрон (*Jeremy Waldron*) вважає, що мова ворожнечі несе загрозу в двох різних проявах. Сучасне суспільство складається з різних етнічних, релігійних, та соціальних груп. Кожен член кожної групи повинен відчувати себе рівноправним членом суспільства і не боятися ворожості, насильства чи дискримінації. Це відчуття безпеки Волдрон називає «суспільним благом інклюзивності» (*public good of inclusiveness*). Поширення мови ворожнечі підриває це благо. Волдрон порівнює це з екологічною загрозою, де мова ворожнечі отрує атмосферу суспільної довіри, нормалізує ненависть. [6, с. 4]

Другим проявом загрози від мови ворожнечі є те, що вона підриває відчуття гідності в окремих груп людей (переважно меншин). Волдрон стверджує, що мова ворожнечі підриває їхню суспільну репутацію, компрометуючи ці групи в очах суспільства. Мова ворожнечі пов'язує етнічні, расові, релігійні або інші соціальні характеристики людини з негативними упередженнями. В результаті цього представникам меншин важче інтегруватися в суспільство. Таким чином, мова

ворожнечі не лише створює атмосферу ворожості у суспільстві, а й підриває право на рівне ставлення та гідність представників та представниць певних груп. [6, с. 5]

Отже, Джеремі Волдрон не дає чіткого визначення терміну «мова ворожнечі», а натомість, аналітично окреслює її вплив на суспільство та людей.

Цікавий погляд на визначення мови ворожнечі пропонує Олександр Браун (*Alexander Brown*). По-перше, він відкидає припущення про те, що мова ворожнечі повинна обов'язково мати емоційне підґрунтя і транслювати ненависть до певної групи. Він стверджує, що багато форм мови ворожнечі не виражають ненависті напряду, але завдають шкоди і сприяють дискримінації. [7, с. 466-467]

Автор також стверджує, що «мова ворожнечі» є не всеохопним терміном, а концепцією «родинної схожості» (*family resemblances*) [8, с. 593]. Концепцію «родинної схожості» вигадав австро-англійський філософ Людвіг Вітгенштейн (*Ludwig Josef Johann Wittgenstein*). У своїх «Філософських розвідках» («*Philosophical Investigations*») він виводить концепцію «родинних схожостей» на пояснення того, як люди використовують поняття, які мають різні, але взаємопов'язані значення. Тобто, «родинні схожості» — це зв'язки, які поєднують різні елементи або явища, але не є універсальними для всіх елементів. Вітгенштейн наводить приклад зі схожими рисами, які можна зустріти в родині (статура, риси обличчя, колір очей, хода, темперамент), але жодна з цих рис не буде універсальною для всіх членів родини. [9, с. 32]

Отже, Браун використовує метафору «родинних схожостей», щоб показати як різні прояви мови ворожнечі не мають єдиної визначальної характеристики, але все ж мають спільні риси, які дозволяють об'єднати їх в одну категорію. [8, с. 593-594]

Другий важливий аргумент полягає в тому, що на думку Брауна, термін «мова ворожнечі» є ідіомою і не має тлумачитись як буквальне значення слів «мова» і «ворожнеча (ненависть)» [7, с. 462; 8, с. 562]. Далі ми розглянемо аргументи прибічників буквального тлумачення, а поки що розглянемо аргументацію Брауна. Він стверджує, що слово «ненависть» (*hate*) в словосполученні «мова ненависті» може працювати подібно до слова «зебра» в терміні «пішохідний перехід з зеброю» (*zebra crossing*). Слово «зебра» переносить свою характеристику (наявність чорно-білих

смужок) на пішохідний перехід. Але важливо те, що це слово вказує лише на одну властивість зебри. [7, с. 462] Автор стверджує, що «так само, як слово «зебра» не несе в значення терміну «пішохідний перехід зі зброю» посилання на африканських конячок, так і слово «ненависть» не несе в значення терміну «мова ненависті» посилання на ненависть або ворожнечу (в оригіналі вжито «*hate or hatred*», тобто дієслово та іменник)». [7, с. 462]

Другим аргументом на користь того, що «мова ворожнечі» це ідіома є теза про те, що це може бути «реляційна метафора» (*relational metaphor*), тобто термін не просто передає певні ознаки слів «мова» і «ненависть», а вказує на те, як ці два поняття взаємодіють. [7, с. 463] Тобто, «[...] слово «ненависть» в терміні «мова ненависті» означає спрямованість до чогось чи когось аналогічно тому, як ненависть спрямована до чогось чи когось». [7, с. 463]

На нашу думку, попри подекуди заплутану аргументацію, у своїх статтях «*What Is Hate Speech? Part 1: The Myth Of Hate*» та «*What Is Hate Speech? Part 2: Family Resemblances*» Браун висловлює дуже цінні спостереження щодо тлумачення терміну «мова ворожнечі». Ми згодні з тим, що не можна зводити все до буквального тлумачення чи зосереджуватись на прояві ненависті в самих висловлюваннях, оскільки часто причиною мови ненависті є не емоція, а інші соціальні, культурні чи політичні чинники.

Він також використовує концепцію «родинної схожості», аби довести, що різні форми мови ворожнечі мають спільні риси, але не є однорідними чи універсальними. Це пояснює складність зі створенням одного терміну «мови ворожнечі», адже кожен випадок може бути унікальним і залежати від контексту та соціокультурних умов. Далі ми розглянемо працю американської журналістки Сьюзан Бенеш (*Susan Benesch*), яка піддає сумніву термін «мова ворожнечі», а потім спробуємо окреслити спільні риси, за якими можна визначити мову ворожнечі, не зводячи це поняття до буквальних проявів ненависті.

Сьюзан Бенеш критикує термін «мова ворожнечі», пропонуючи натомість термін «небезпечна мова» (*dangerous speech*). Причиною критики є те, що на думку Бенеш категорія «мова ворожнечі» є поняттям з надто розмитими межами. Також

відсутній консенсус щодо юридичного чи наукового визначення цього терміну. [10, с. 187] Окрім цього відсутні відповіді на питання «чи повинна мова ненависті виражати ненависть, сприяти ненависті чи змушувати когось відчувати ненависть? [...] Якщо мова ненависті пов'язана з ненавистю, то що саме є ненавистю? Якою сильною або стійкою має бути емоція, щоб вважатися ненавистю?» [10, с. 187] Ми вже аналізували праці Брауна, в яких можна знайти відповіді на ці запитання. Однак, окрім критики наявного терміну, Сюзан Бенеш пропонує альтернативу — вже згадану нами «небезпечну мову». Відповідно, «небезпечною мовою» є «будь-яка форма висловлювань (наприклад, мова, текст або зображення), яка може збільшити ризик того, що її аудиторія буде схвалювати або брати участь у насильстві проти членів іншої групи». [11] Термін та ознаки «небезпечної мови» з'явилися внаслідок спостережень за подібностями в риториці лідерів, які провокують насильство. [10, с. 188]

Дослідниця встановила набір елементів, які має «небезпечна мова»: дегуманізація, «дзеркальне звинувачення» (*accusation in a mirror*), твердження про напад на жінок/дівчат, закодована мова, твердження щодо «забруднення». [10, с. 189-190]

Дегуманізація — заперечення людяності людини, опис чи порівняння людей з огидними тваринами, комахами, бактеріями тощо. [10, с. 189] Як приклад можемо згадати зневажливе «укропи», яке росіяни використовують на позначення українців.

«Дзеркальні звинувачення» — перекручування реальності, при якому стверджується, що аудиторія зазнає серйозних смертельних загроз з боку іншої групи, яка насправді є жертвою. Наприклад, твердження, що жертви геноциду самі його скоюють. Знову ж таки, приклад з російської пропаганди — твердження про те, що українці нібито чинять геноцид російськомовного населення або «самі себе бомблять». Такий прийом переконує людей в тому, що упосліджена група загрожує їм і єдиний спосіб відвернути загрозу — застосувати насильство. В такому випадку агресія здаватиметься не лише виправданою, а й добродесною [10, с. 189].

Твердження про напад на жінок — це, фактично залякування, в яких йдеться про те, що група, проти якої спрямована ця риторика буде загрозувати, переслідувати чи «оскверняти» жінок та дівчат іншої групи. Авторка пояснює цей пункт тим, що «у

багатьох випадках чистота жінок групи є символом чистоти самої групи, її ідентичності чи способу життя». [10, с. 190] Таку позицію можна критикувати з феміністичної точки зору, оскільки складається враження, що жінки є не самостійними, автономними особами, а носійками символічного значення для групи чи спільноти. Така ідея захисту «честі» жінок є частиною патріархальної системи, яка зводить жінок до об'єктів, які потребують захисту. З іншого боку, не справедливо звинувачувати авторку в таких поглядах, оскільки її теза є спостереженням щодо того, як деякі групи використовують такі уявлення як інструменти в конфліктах.

Для наочності наведемо кілька прикладів. Під час виступу у Західній Вірджинії у квітні 2018 року Дональд Трамп (*Donald Trump*), просуваючи ідею жорстокої еміграційної політики, вдавався до спекуляції на темі сексуального насильства, пов'язаного з мігрантами. Зокрема, він говорив «І згадайте мої вступні слова в Trump Tower, коли я починав. Усі казали: «О, він такий жорсткий», і я використав слово «згвалтування». А вчора з'явилась інформація про те, що під час цієї подорожі [груп мігрантів], жінок гвалтують на рівнях, яких ще ніхто не бачив. Але про це не хочуть говорити». [12]

У цьому фрагменті можна помітити, як Трамп звинувачує мігрантів в згвалтуваннях і використовує тему сексуального насильства не для захисту прав жінок, а як інструмент для маніпуляції. При цьому, американські журналісти зазначали, що подібні звинувачення безпідставні. [12]

Інший приклад — заява британського політика Роберта Дженріка (*Robert Jenrick*) про те, що мігранти, які походять з неєвропейських культур «мають середньовічне ставлення до жінок». [13] Такі висловлювання створюють узагальнений образ мігрантів як потенційної загрози і об'єктивують жінок, зображуючи їх не як автономні суб'єкти, а як уособлення честі, яку слід захищати. Тобто в обох промовах політики використовували не тільки ксенофобні висловлювання, а й патріархальні наративи.

Наостанок згадаємо висловлювання Іллі Киви, який в програмі «Шоу Шелеста» на прохання не знецінювати жінок в політиці відповів, що «гомосексуалісти» навчили жінок «кричати про рівність». [14] Подібно до Трампа і Дженріка, Кива використовує

стереотипи, грубу лексику та нав'язує уявлення про те, що певні групи людей (гомосексуали в цьому випадку) є загрозою «традиційним цінностям». Він також зводить жінок до безправних суб'єктів маніпуляцій, вчинених певними групами.

Закодована мова передбачає використання слів і фраз, які зрозуміє тільки обмежена аудиторія. [10, с. 190] Інша популярна назва такої закодованої мови — *dogwhistles* (дослівно «собачі свистки»). Ідея в тому, що як собаки можуть чути звуки, яких не чує людина, так само і представники певних груп чують в «закодованій мові» значення, які не відомі іншим людям). *Dogwhistles* можуть бути найрізноманітнішими. Наприклад, число «88» може бути пов'язано з неонацизмом («Н» — восьма літера англійського алфавіту, отже 88=НН= «*Heil Hitler*»). [15]

Під час пандемії Covid-19 антивакцинатори використовували *emoji* моркви для позначення слів «ковід», «вакцина», «бустер» для того, щоб оминати засоби автоматичної модерації у «*Facebook*». [16] Мову ворожнечі також можна транслювати через *emoji*. Наприклад, мавпа та банан в расистському контексті може використовуватися для приниження людей африканського походження, порівнюючи їх з тваринами і принижуючи людську гідність. У 2023 році *Employment Tribunal* (судовий орган у Великобританії, який розглядає трудові спори [17]) розглянув справу щодо використання такого *emoji*. Позивачка (чорношкіра британка) стверджувала, що її колега надіслала їй *emoji* мавпи, чим піддала її расовій дискримінації і харасменту. Трудовий трибунал відхилив скаргу щодо дискримінації, але підтвердив, що це було расовим харасментом. [18, с. 48]

Наостанок загадаємо про «соросят», які також є «прихованою мовою» і мовою ворожнечі. Це слово дискредитує представників громадянського суспільства, реформаторів, активістів тощо. Як частина кодової мови воно передбачає, що певна група осіб діє нібито не на користь України, а в інтересах іноземних держав. [19] Ім'я ж самого Джорджа Сороса часто фігурує в антисемітських конспірологічних теоріях. [20]

Твердження про «забруднення» є останнім елементом «небезпечної мови». Ідея «забрудненості» використовується для стигматизації чи маргіналізації певної групи. Цей прийом застосовується для створення враження, ніби один або більше

представників «небажаної» групи можуть зіпсувати «чистоту» іншої групи. [10, с. 190] Наприклад, нацистська ідеологія зображувала євреїв, як «забруднювачів арійської раси». [21]

Отже, проаналізувавши роботи деяких провідних спеціалістів та спеціалісток ми можемо стверджувати, що не існує одного загальноприйнятого визначення терміну «мова ворожнечі». Спроба визначити явище одним чітким терміном може призвести до спрощення й ігнорування важливих аспектів. Натомість, ми вважаємо за потрібне виділити спільні ознаки, які дозволяють різним проявам мови ворожнечі бути об'єднаними в одну категорію. Таким ознаками є: 1. дискримінаційний або принизливий характер; 2. спрямованість проти певної групи осіб, що є історично або фактично уразливою, наприклад, об'єднаної ознаками раси, релігії, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, національності тощо. Цей перелік не є вичерпним. 3. Реальний або потенційний шкідливий вплив на суспільні відносини, права інших осіб.

Ми розпочали дослідження терміну мова ворожнечі з англomовних вчених, тож тепер час звернутися до праць українських фахівців і фахівчинь, аби зрозуміти як мову ворожнечі визначають в українському контексті.

О. Л. Львова починає процес тлумачення терміну «мова ворожнечі» зі з'ясування значення окремих його частин. Далі вона наводить визначення, відповідно до якого мова ворожнечі «за своїм змістом виражає дію, яка полягає у висловлюванні думок, які пройняті ненавистю, недоброзичливістю, ворожістю до кого-небудь чи чого-небудь, що сприяє формуванню негативних світоглядних настанов та соціальних настроїв тощо». [22, ст. 72-73] Ми не згодні з цією думкою з кількох причин.

По-перше, філологічне тлумачення слів «мова» і «ворожнеча» («ненависть») є надто буквальним. Ми вже зазначали, що схилиємось до думки, що цей термін є радше метафорою. По-друге, як ми вже зазначали, деякі прояви мови ворожнечі є настільки звичними у нашому суспільстві, що не завжди мають складову ненависті, недоброзичливості чи ворожості. Наприклад, сексистська мова ворожнечі, яка знецінює жінок не завжди є проявом агресії до них. По-третє, нам видається дивною згадка «чого-небудь». Мова ворожнечі звернена на людей — конкретних осіб або

групу людей, які визначені за певними спільними характеристиками. Розширення «мови ворожнечі» до висловлення думок проти «чого-небудь», тобто абстрактних ідей та явищ, може спричинити підміну понять. Це відкриває можливості для обмеження свободи вираження поглядів та цензури.

Однак, ми погоджуємось з пані Львовою в двох аспектах: загальна концепція та визнання негативного впливу на суспільство. Ми вважаємо, що формулювання «дія, яка полягає у висловлюванні думок» [22, с. 72] є дуже вдалим і враховує як висновки ЄСПЛ, про які ми згадаємо в наступному розділі, так і об'єктивну реальність, коли мова ворожнечі трапляється не лише на словах, а й в символах, зображеннях тощо. Ми також згодні з тим, що вплив на формування негативних стереотипів, «негативних світоглядних настанов та соціальних настроїв» [22, с. 73] є важливою складовою мови ворожнечі як явища.

Далі ми хочемо звернути увагу на питання, яким задається авторка: «чи може критика форм ризикованої чи аморальної поведінки (наприклад, проституції, наркоманії, гомосексуалізму, засудження радикального ісламу тощо) тлумачитися як «мова ворожнечі»?» [22, с. 76] На нашу думку це ще раз демонструє слабкі сторони визначення, яке запропонувала пані Львова. З розмитим і надто широким визначенням мови ворожнечі, яке включає висловлювання проти «кого-небудь або чого-небудь» приходить небезпека того, що критичні висловлювання на адресу певних соціальних явищ чи поведінки можуть хибно кваліфікувати як мову ненависті.

Якщо виходити з оригінального визначення авторки, то оцінка таких явищ може вважатися мовою ворожнечі. Однак, на нашу думку, критика проституції, зловживання наркотичними засобами чи радикального ісламу, як явищ (без образ людей), не вважатиметься мовою ворожнечі. Стосовно гомосексуальності відповідь інша, адже сексуальна орієнтація є невід'ємною частиною людини і разом з цим, людиною не контролюється. В такому разі, важко уявити «критику» гомосексуальної орієнтації без елементів приниження чи дискримінації, що спрямовані на людину. Будь-яка орієнтація не є предметом особистого вибору, тому критика, що ставить під сумнів чи засуджує цю частину особистості, є некоректною і дискримінаційною і може вважатися мовою ворожнечі.

У зв'язку з цим висновком хочемо задати наступне питання: чи є мовою ворожнечі віднесення гомосексуальності до аморальної чи ризикованої поведінки? Це явно недоброзичливо і сприяє вкоріненню негативних стереотипів, тому цілком вважатиметься мовою ворожнечі за визначенням пані Львової. Це також підпадає під ознаки мови ворожнечі, які наводили ми. Окремо хочемо зазначити, що слово «гомосексуалізм» є застарілим і негативно забарвленим терміном [23] і саме його вживання на позначення гомосексуальної людини можна вважати мовою ворожнечі.

Вартим уваги є і наступне припущення: «скасоване кримінальне покарання за образу та клеп сьогодні можуть повернути під таким поняттям, як «мова ворожнечі», і встановити певні обмеження для свободи слова в Україні». [22, с. 77] І, хоча ми й розуміємо занепокоєння з цього приводу, ми зовсім не погоджуємось з цим твердженням з кількох причин. По-перше, клеп, образа і мова ворожнечі є різними явищами. Попри спільні риси, вони не є тотожними. Перспективам криміналізації клепу присвячено чимало наукових праць, ми ж зосередимось на тому, що клеп це «поширення неправдивої або частково неправдивої інформації, яка завдає шкоди репутації іншої особи, групи осіб чи компанії». [24]

Отже, об'єктом клепу є конкретна особа, група осіб або компанія, а метою — завдання шкоди їхній репутації. Ключова відмінність від мови ворожнечі полягає в тому, що клеп зосереджений на репутації конкретної особи, не через її приналежність до певної групи, а з інших причин. Наприклад, заява про те, що «гомосексуали — це морально хворі люди, які не мають права працювати з дітьми» є мовою ворожнечі, тим часом, як «ця вчителька активно пропагує «нетрадиційні відносини» серед учнів» буде клепом, оскільки має на меті підірвати довіру до конкретної людини. Не заперечуємо, що іноді ці явища можуть перетинатись і мова ворожнечі матиме клепницький характер, або клеп здійснюватиметься з використанням мови ворожнечі, але це різні речі.

Щодо питання обмеження свободи слова, то воно завжди повинне мати легітимну мету і бути пропорційним.

Г. Колесник підходить до явища мови ворожнечі в контексті лінгвістичного та екстралінгвістичного підходу. Вона пропонує вважати мовою ворожнечі «мовні

засоби паплюження людської гідності за расовими, етнічними, мовними, релігійними, політичними, сексуальними ознаками, а також станом здоров'я» [25, с. 280]. Далі вона зазначає, що мова ворожнечі спрямована на образу «духовно споріднених людей» [25, с. 280]. Ми не можемо погодитись з таким підходом, адже духовна спорідненість є доволі нечітким поняттям і асоціюється з філософськими чи релігійними практиками.

Авторка описує кілька методів утворення мови ворожнечі, зокрема через утворення історичних асоціацій, порівнянь, стереотипних образів: «— асоціація з історичними фактами або постатями (іуда, фашист, хунта, п'ята колона);

— ототожнення із соціальними групами, етносами або расами (кацап, село, хохол, чорномазій);

— за допомогою порівняльних характеристик (хитрий, як жид; брудний, як циган; тупий, як чукча; працювати, як негр на плантації);

— дегуманізація аутгрупи (укроп, колоради, чурки, звірі, теляча мова, воно);

— непривабливий ракурс (загнивальний капіталізм, руський мир);

— ототожнення з літературними персонажами (Швондер, Шаріков, синя панчоха, Казанова, дядько Том)

— утворення слів ворожнечі за допомогою контамінації (лугандонія, майдауни, рашисти, таріфоцид, порохоботи)». [25, ст. 281]

Попри те, що авторка пропонує визначення мови ворожнечі через поняття «духовної спорідненості», які є надто абстрактними, її аналіз механізмів утворення мови ворожнечі дозволяє зрозуміти форми та способи функціонування цього явища в суспільстві.

Г. Сарміна також фокусується на лінгвістичному аналізі терміну «мова ворожнечі», але на відміну від своїх колег, вона не вдається до буквального тлумачення терміну. Вона вважає, що визначальною для мови ворожнечі є не емоція ненависті, а категоризація і дискримінація, протиставлення «свої» — «чужі». Вона наводить приклади мови ворожнечі шляхом протиставлення людині тварин чи комах, фантастичних істот, захворювань і ворогів. [26, с. 28]

Отже, до основних ознак мови ворожнечі авторка відносить «дискримінаційний зміст, комунікативну форму, зв'язок з насиллям та публічність». [26, с. 29] Останній

елемент вона пояснює тим, що у мова ворожнечі у приватних розмовах не може бути протиправною дією. [26, с. 29]

Слід зауважити, що деякі приватні висловлювання можуть бути підставою для кримінальної відповідальності. Наприклад, за погрозу вбивством, вчинену з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості передбачено покарання відповідно до ч. 2 ст. 129 КК України. [27]

А. Глушко у своїй статті «Візуальні засоби мови ворожнечі як інструмент інформаційної війни» досліджує меми та інші зображення як прояв мови ворожнечі. На її думку, «візуальна мова ворожнечі полягає у використанні (навмисному або ж несвідомому) зображальних засобів (документальних знімків шокуючого або емоційного характеру, оброблених фотознімків, фотоколажів (фотожаб), демотиваторів, інтернет-мемів, не-фотографічних ілюстрацій, створених як від руки, так і за допомогою комп'ютерних засобів) з метою розпалювання ненависті або ж заохочення до агресивних дій щодо представників «ворожої» групи або спільноти». [28, с. 148-149]

Ми вкотре не погоджуємось з тим, що емоції ненависті надається ключова роль у визначенні того, чи є висловлювання мовою ворожнечі, однак хочемо звернути увагу на інший момент. Авторка статті вважає, що візуальна мова ворожнечі може бути використана несвідомо. З такою точкою зору ми теж не погоджуємось і вважаємо що певний рівень усвідомленості і цілеспрямованості є ключовим у мові ворожнечі.

Ольга Горбачова визначає мову ворожнечі як «мовні дії прямо чи опосередковано засновані на ксенофобії, яка, у свою чергу, видозмінює, спотворює соціальні відносини, слугує причиною агресії, насилля, ворожнечі та конфліктів за принципом національного, релігійного, соціального чи іншого розрізнення, є потужним деструктивним та дестабілізуючим фактором у розвитку сучасної світової спільноти». [29, с. 36] З позитивних аспектів цього визначення хочемо підкреслити те, що воно враховує не лише висловлювання, а й так звані мовні дії, під якими, на нашу думку слід розуміти жести, символи, знаки, меми, фото та відео тощо.

Ми не до кінця погоджуємось з тим, що авторка наголошує на обов'язковому зв'язку мови ворожнечі з насиллям чи конфліктом. Не кожна ксенофобна репліка

призводить до насильства, а тому вказувати настання насильства обов'язковою вимогою для кваліфікації висловлювання як мови ворожнечі є невдалим підходом.

Отже, ми розглянули праці іноземних та українських авторів та авторок та встановили, що в літературі не існує єдиного узгодженого погляду на визначення терміну «мова ворожнечі». Це зумовлено складністю і багатогранністю цього явища, а також тим, що досліджувати його почали (особливо в Україні) відносно недавно.

Проте, окрім академічних підходів, важливим є і розуміння того, як термін «мова ворожнечі» застосовується в правозахисній практиці, тому далі ми розглянемо як його тлумачать міжнародні правозахисні організації.

Центр громадянських свобод разом з *Baltic Human Rights Society* розробили «Путівник з прав людини: Права людини і громадянська освіта». Він визначає мову ворожнечі як «будь-яку форму розпалювання, поширення або виправдання ненависті та насильства щодо особи чи групи осіб за певними ознаками, як-от стать, сексуальна орієнтація, раса, етнічна приналежність, національність, мова, соціальний статус, релігія чи інші переконання». [30] Попри те, що цей термін також говорить про ненависть як складову мови ворожнечі, ми вважаємо його одним з найкращих.

Тепер, коли ми встановили що таке мова ворожнечі, слід розглянути інші суміжні терміни: «дискримінація», «харасмент» та «мікроагресія».

Дискримінація є одним з ключових понять, що стосуються мови ворожнечі. Вона є передумовою і наслідком агресивних висловлювань. Дискримінацію визначають як «поводження з особою чи певною групою людей інакше, гірше, ніж з іншими людьми, через їхню расу, стать, сексуальність тощо». [31]

Стать або гендер, раса, етнічне походження, віросповідання або переконання, вік, інвалідність, сексуальна орієнтація або мова є найпоширенішими ознаками, за якими здійснюється дискримінація. [32] Деякі країни, як от Сполучене Королівство мають кодифікований нормативно-правовий акт, який забороняє дискримінацію і встановлює перелік «захищених ознак», тобто, ознак, дискримінація за якими заборонена законом. *Equality Act* (2010) захищає від дискримінації за такими ознаками: вік, інвалідність, гендерна ідентичність, сімейний стан (перебування в

шлюбі чи цивільному партнерстві), вагітність та материнство, раса, релігія чи переконання, стать, сексуальна орієнтація. [33]

В Україні ст. 24 Конституції встановлює, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». [34] Тобто, перелік захищених ознак відкритий. Профільний Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» додає до цього переліку вік, інвалідність, громадянство та сімейний стан. [35]

За даними «Дослідження дискримінації, мови ненависті та злочинів на ґрунті ненависті в Україні», найпоширенішим досвідом дискримінації є: вербальні образи, глузування, недоречні жарти, психологічне переслідування, фізичне насильство (ЛГБТІ+ люди були єдиною групою респондентів, яка зазначала про це). [36, с. 16]

Харасмент (*harassment*) — є формою дискримінації і полягає в «нав'язливих коментарях або поведінці, про які відомо або обґрунтовано слід було б знати, що вони є небажаними». [37] В контексті мови ворожнечі харасмент часто спрямований проти групи осіб, об'єднаних «захищеними ознаками». Прояви харасменту можуть включати: фізичне та вербальне насильство, мову ворожнечі, демонстрацію принизливих, расистських чи порнографічних зображень, «жарти», які спричиняють приниження, незручність або сором, іншу принизливу або небажану поведінку. [38]

«Мікроагресію» визначають як слова або дії, які є непрямом, непомітною або ненавмисною дискримінацією чи проявом упередженого ставлення до представника чи представниці маргіналізованої групи. [39] Прикладом мікроагресії можуть бути фрази «ти так добре говориш українською», сказана зі здивуванням людині іншої національності, або «ти не схожий на гея», [40] сказана гомосексуальній людині. Особа, яка вдається до мікроагресії може щиросердно вірити в те, що робить комплімент чи говорить щось хороше, насправді поширюючи стереотипи та дискримінацію. Мікроагресія має накопичувальний ефект, негативно впливає на самооцінку і відчуття безпеки. [41] Мікроагресія не тотожна мові ворожнечі, однак обидва явища є частиною дискримінаційної комунікації і закріплюють нерівність у

суспільстві. Мікроагресія не закликає до відкритої ворожості чи насильства проти упосліджених груп, але може сприяти нормалізації мови ворожнечі.

1.2. Норми міжнародного права у сфері протидії мові ворожнечі

У ст. 1 Статуту ООН зазначено, що метою ООН, з поміж іншого, є «заохочення та розвиток поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії». [42]

На виконання цього положення, ГА ООН прийняла ЗДПЛ. Хоча ЗДПЛ не є міжнародним договором і не створює міжнародно-правових зобов'язань, вона є одним із найважливіших документів про права людини.

Основним принципом, навколо якого побудована ЗДПЛ є визнання притаманної всім людям гідності і рівних та невід'ємних прав, що є основою свободи, справедливості й загального миру. [43]

Ст. 2 ЗДПЛ встановлює, що кожна людина має право додержання щодо неї усіх прав і свобод, що зазначені в цій декларації, незалежно від «раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового чи іншого становища». [43]

Ст. 7 забороняє дискримінацію і закріплює рівність перед законом. Окрім цього, вона захищає і від підбурювання до дискримінації. [43]

Ст. 19 встановлює право на свободу переконань і вільне їх виявлення. Однак, це положення не слід трактувати як таке, що дозволяє беззастережне висловлення будь-яких поглядів у будь-якій формі. Хоча ЗДПЛ визнає у преамбулі свободу слова, «високим прагненням людей», ця свобода не є абсолютною. [43]

Ст. 29, п. 3 наголошує на тому, що здійснення прав і свобод, гарантованих ЗДПЛ не повинне суперечити цілям і принципам ООН [43], а ст. 30 містить норму про те, що «ніщо в цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю, вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації». [43]

Отже, ЗДПЛ надає загальні засади для розуміння прав і свобод людини. Вона гарантує свободу слова, проте, має застереження щодо її меж. Зокрема, оскільки ст. 12 гарантує захист від безпідставного посягання на честь і репутацію людини [43], можемо зробити висновок, що висловлювання, які дискримінують, закликають до дискримінації, посягають на честь і репутацію людини, заборонені Декларацією.

У своєму щорічному звіті «Проблеми меншин» спеціальний доповідач з питань меншин, Фернан де Варен (*Fernand de Varennes*) зазначає, що меншини переважно є основними потерпілими від мови ворожнечі, підбурювання до насильства та дискримінації. Він говорить про те, що приблизно 70 відсотків тих, хто став мішенню для мови ненависті чи злочину ненависті у соціальних мережах належать до меншин (тут йдеться про етнічні, релігійні або мовні меншини). [44, с. 4]

МКЛРД була прийнята в 1965 році і залишається основним міжнародним документом з прав людини, що визначає та забороняє расову дискримінацію в усіх сферах приватного та суспільного життя.

Ст. 1 МКЛРД визначає расову дискримінацію як будь-яке «розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, ґрунтовані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження». [45]

Стаття 4 МКЛРД закликає держав-учасниць засуджувати пропаганду, яка ґрунтується на міркуваннях про перевагу однієї раси чи групи осіб над іншою, а також намагання виправдати чи заохотити расову ненависть і дискримінацію. Держави зобов'язуються вживати заходів для заборони поширення ідей расової переваги чи ненависті, підбурювання до дискримінації та насильства за расовою ознакою. [45]

МПГПП є одним із центральних міжнародних документів у сфері прав людини. Стаття 19 МПГПП гарантує право на свободу слова, але водночас накладає певні обмеження. Пункт третій ст. 19 зазначає, що люди можуть користуватися правами на вільне вираження своїх поглядів, право шукати, одержувати і поширювати інформацію в будь-який спосіб, однак це накладає «особливі обов'язки і особливу відповідальність». [46] У встановлених законом випадках це право може бути обмежене, якщо це необхідно для дотримання поваги до прав та репутації інших осіб або для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі. [46]

Пункт 2 ст. 20 МПГПП вимагає від держав заборони виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що проявляється в підбурюванні до дискримінації, ворожнечі чи насильства. [46] Ця стаття не містить інших ознак, таких як стать, сексуальна орієнтація, мова, майновий стан тощо. Але дискримінація за цими та іншими ознаками заборонена у статті 26, яка встановлює, що всі люди є рівними перед законом. [46]

У 2001 році ГА ООН провела Всесвітню конференцію проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості. Конференція відбулася в Дурбані в Південно-Африканській Республіці. На ній було ухвалено Дурбанську декларацію (*Durban Declaration and Programme of Action*) — документ, що втілює наміри міжнародної спільноти боротися з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією та нетерпимістю на регіональному та міжнародному рівнях. [47, с. 7]

У Дурбанській декларації державам пропонується вживати законодавчих заходів, приймати і посилювати закони, що спрямовані на боротьбу з расизмом, расовою дискримінацією та нетерпимістю. Це також передбачає скасування законів, які сприяють посиленню дискримінації та впровадження заборон на політичні платформи та ідеології, що ґрунтуються на расовій чи національній перевазі. [47, с. 76-77]

Управління Верховного комісара ООН з прав людини організувало експертні зустрічі щодо протидії розпалюванню національної, расової чи релігійної ворожнечі. За результатами цих семінарів були сформовані висновки та рекомендації, які були затверджені в жовтні 2012 року в Рабатському плані дій щодо заборони пропаганди національної, расової чи релігійної ненависті, яка є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства (*Rabat Plan of Action on the prohibition of advocacy of national, racial or religious hatred that constitutes incitement to discrimination, hostility or violence*). [48, с. 1]

В цьому плані висвітлюються висновки та рекомендації експертів щодо міжнародної заборони пропаганди національної, расової чи релігійної ворожнечі. Зокрема, План містить аналіз міжнародних стандартів та національного законодавства щодо мови ворожнечі. Згадуються МПГПП та МКЛРД, також надається аналіз

національної бази певних країн (на жаль, без уточнення, яких саме). У висновку, в багатьох країнах відсутня чітка законодавча заборона на розпалювання ненависті, використовується різна термінологія і в результаті, це призводить до неправильного тлумачення ст. 20 МПГПП. [48, с. 8] Зазначається, що більша свобода у тлумаченні поняття «мова ненависті» може призвести до обмеження свободи слова. [48, с. 8] Деякі країни криміналізують розпалювання расової та релігійної ворожнечі, тоді як в інших злочинною вважаються лише дискримінація за расовими чи етнічними ознаками. [48, с. 8]

Рабатський план також критикує закони про богохульство. Комісія США з міжнародної релігійної свободи визначає богохульство як «образу або демонстрацію презирства або відсутності поваги до Бога або святих речей». [49, с. 5] Закони про богохульство можуть суперечити міжнародним стандартам, призводити до переслідування релігійних меншин, інакодумців, атеїстів тощо. [48, с. 9] Як приклад зловживання законами про богохульство хочемо навести справу, що трапилась в Індонезії. Трансгендерна тіктокерка, отримавши коментар з закликом вкоротити волосся, аби «виглядати як чоловік» сказала, що Ісусу теж варто постригтись. В березні 2025 року її засудили до майже трьох років позбавлення волі за богохульство. [50] Іронічним в цій ситуації є те, що порада постригтись, щоб виглядати як чоловік, по суті була трансфобним висловлюванням, однак на це суд не звернув жодної уваги, зосередившись на порушенні «громадського порядку» та «релігійної гармонії» в суспільстві. [50]

Рабатський план також надає критерії для оцінки чи належить певне висловлювання до мови ворожнечі чи ні і чи слід його забороняти. Для встановлення обмежень свободи слова за ст. 20 МПГПП рекомендується встановити високий поріг. [48, с. 11] Для того, щоб визначити, чи буде певне висловлювання вважатися кримінальним правопорушенням, було запропоновано шестискладовий тест, який пропонує враховувати контекст, статус мовця, намір, зміст і форму, обсяг поширення та ймовірність шкоди. [48, с. 11]

Контекст має ключове значення коли йдеться про те, чи можуть конкретні висловлювання підбурювати до дискримінації чи насильства. Аби розуміти контекст

потрібно оцінити суспільно-політичне середовище, в якому було виголошено аналізований виступ. [48, с. 11]

Необхідно враховувати статус мовця в суспільстві, а також позицію особи чи організації в очах аудиторії, до якої спрямована промова. [48, с. 11] Особи та організації, які мають високий соціальний статус та авторитет мають значно більший вплив на слухачів. Висловлювання політиків, релігійних діячів чи медійних осіб можуть сприйматися як заклики до дій їхніми послідовниками і мати серйозніші наслідки. Люди з високим суспільним статусом, в свою чергу повинні усвідомлювати які наслідки можуть мати їхні слова й розуміти, що відповідальність за них буде вищою, ніж у осіб, чий вплив на суспільство є меншим.

Стаття 20 МПГПІ передбачає наявність умислу. Тобто у цьому контексті має бути встановлений зв'язок між об'єктом (групою осіб, про яку говорять), суб'єктом (мовцем) і аудиторією (групою осіб, до якої звертаються). [48, с. 11]

Для того, щоб оцінити зміст промови слід проаналізувати ступінь провокативності висловлювання. [48, с. 11] Такий аналіз може допомогти встановити чи мало висловлювання на меті провокувати дискримінацію, ненависть чи ворожнечу. Вивчення змісту також дозволяє відрізнити критику від мови ворожнечі. Форма висловлювання впливає на те, як його сприймає аудиторія. Аналіз змісту також дає гарантію того, що санкції до мовця будуть застосовані лише тоді, коли це й справді необхідно для захисту прав і свобод інших осіб і не обмежують свободу слова.

Обсяг поширення включає такі елементи як публічний характер висловлювання, розмір аудиторії, які засоби розповсюдження використовуються, частота, кількість і обсяг повідомлень, чи мала аудиторія засоби, щоб діяти за підбуренням. [48, с. 11] Публічне висловлювання на велику аудиторію збільшує ризик настання наслідків у вигляді дискримінації чи насильства. Частота, кількість і обсяг повідомлень дають оцінити інтенсивність, з якою поширювалась мова ворожнечі. Систематична пропаганда матиме значно більший вплив, аніж одне висловлювання.

Різні засоби розповсюдження (телебачення, друковані медіа, соціальні мережі) мають різний рівень доступності і довіри від аудиторії. Аби оцінити масштаб потенційної шкоди потрібно оцінити швидкість охоплення того чи іншого ресурсу.

Останнім критерієм тесту є ймовірність і неминучість шкоди. Підбурювання до дискримінації чи насильства не обов'язково повинне мати наслідки у вигляді дій аби бути протиправним. В такому випадку потрібно оцінити ступінь суспільної небезпеки і чи існувала розумна ймовірність того, що висловлювання призведе до дій проти цільової групи. [48, с. 11]

План підкреслює важливість комплексного підходу до протидії розпалюванню ненависті, де законодавство є лише частиною загальної стратегії. Воно повинно доповнюватися ініціативами з різних сфер. [48, с. 12] Держави також повинні працювати над усуненням фундаментальних причин нетерпимості, сприяти забезпеченню прав меншин. [48, с. 12]

Рабатський план надає рекомендації державам, зокрема їх закликають створити державну політику та нормативно-правову базу, яка сприятиме плюралізму думок в медіа. Держави також повинні зміцнювати існуючі міжнародні механізми з прав людини. [48, с. 13]

На Управління Верховного комісара з прав людини покладається обов'язок співпрацювати з державами, які бажають співпрацювати з ним задля того, аби покращити національні нормативно-правові акти щодо заборони мови ворожнечі, посилити співпрацю з різними установами системи ООН, Альянсом цивілізацій ООН, Офісом спеціального радника з питань запобігання геноциду. [48, с. 14]

Рабатський план забезпечує баланс між дотриманням свободи слова та свободи вираження думок і запобіганням розпалюванню національної, расової та релігійної ворожнечі.

ЄКПЛ стала першим документом, який надав обов'язкової сили правам, які були викладені у ЗДПЛ.

Ст. 10 ЄКПЛ гарантує право на свободу вираження поглядів. [51] Однак, як і в ЗДПЛ, в ч. 2 ст. 10 міститься застереження. Здійснення права на свободу вираження поглядів може обмежуватись якщо дотримано певних умов: 1) такі обмеження мають бути встановлені законом; 2) такі обмеження мають бути необхідними в демократичному суспільстві; 3) такі обмеження мають здійснюватися «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадської безпеки, для

запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для дотримання авторитету і безсторонності суду». [51]

Ці вимоги складають «тристоронній тест», за допомогою якого ЄСПЛ встановлює правомірність втручання в захищене ЄКПЛ право.

ЄСПЛ не створив власного вичерпного визначення «мові ворожнечі», а натомість враховує контекст кожної конкретної справи. Це пов'язано з доктриною «живого інструменту». Вона передбачає, що ЄСПЛ трактує ЄКПЛ відповідно до сучасних тенденцій і змін у суспільстві. Створення вичерпного визначення обмежило б можливість ЄСПЛ оцінювати кожну конкретну справу. В наступному розділі ми проаналізуємо чимало справ і продемонструємо як ЄСПЛ застосовує «тристоронній тест» у справах, що стосуються балансу свободи слова і мови ворожнечі, а також на які критерії Суд звертає увагу встановлюючи чи відбулося порушення ст. 10 Конвенції чи ні.

Одним з головних міжнародних органів з захисту прав людини в питанні дискримінації є ЄКРН. Вона була створена в 1993 році на першому саміті глав держав та урядів РЄ. ЄКРН здійснює моніторинг дій проти расизму, дискримінації (за ознаками раси, етнічного чи національного походження, кольору шкіри, громадянства, релігії, мови, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності та статевих характеристик) і нетерпимості в Європі. ЄКРН досліджує явища дискримінації за різними ознаками, що мають систематичний характер і не має права отримувати чи розглядати індивідуальні скарги (це виключне право ЄСПЛ). [52, с. 2]

ЄКРН видає Загальнополітичні рекомендації (*General Policy Recommendations*), адресовані урядам усіх держав-членів.

Зокрема, Загальнополітична рекомендація № 2 (переглянута): «Органи з питань рівності для боротьби з расизмом і нетерпимістю на національному рівні» (*General Policy Recommendation No. 2 (revised): Equality bodies to combat racism and intolerance at national level*) рекомендує державам-членам створити один або більше незалежних органів з питань рівності для боротьби з расизмом та нетерпимістю («*equality body*»). [53, с. 3]

До повноважень цих органів, з-поміж іншого, має входити заохочення досягнення рівності, запобігання дискримінації та нетерпимості, в тому числі мові ненависті. Рекомендація пропонує органам з питань рівності створити низку заходів, спрямованих на підвищення обізнаності людей, які можуть зазнавати дискримінації. Одним з перших кроків на шляху реалізації цієї мети має стати поширення знань про те, що досвід дискримінації та нетерпимості не є нормальним явищем. Окрім того, органи з питань рівності повинні здійснювати інформування уразливих груп про їхні права, доступні засоби правового захисту, рівне ставлення, мову ворожнечі, законодавство про злочини на ґрунті ненависті тощо. Вони також повинні полегшити доступ до правоохоронних органів, органів, що регулюють медіа та вжити заходів щодо систематичного інформування компетентних органів про випадки дискримінації та нетерпимості. [53, с. 18]

У Загальнополітичній рекомендації № 5 «Щодо запобігання та боротьби з антимусульманським расизмом і дискримінацією» (*General Policy Recommendation No. 5 (revised) on preventing and combating anti-Muslim racism and discrimination*) ЄКРН наголошує, що протидія мові ворожнечі має сприяти захисту окремих осіб і груп осіб, а не ідеологій чи релігій, а захист від мови ворожнечі не можна використовувати як привід для придушення критики релігійних переконань. Тобто, мову ворожнечі, спрямовану проти мусульман слід відрізнити від критики ісламу, оскільки остання може сприяти демократичним дебатам і свободі слова. [54, с. 16]

ЄКРН рекомендує державам-членам впровадити законодавство, що забезпечувало б однаковий рівень покарання для антимусульманської мови ворожнечі, що існує в Інтернеті та офлайн. Провайдери Інтернет-послуг мають видаляти висловлювання, що становлять мову ворожнечі відповідно до законів. [54, с. 30]

Рекомендація № 5 також наголошує на важливості ефективного реагування правоохоронних органів на злочини на ґрунті ненависті та мову ворожнечі. Пункт 59 вимагає забезпечити існування контактних осіб для взаємодії з вразливими групами. Ці особи повинні пройти спеціальне навчання щодо розслідування таких злочинів, підтримувати постійну взаємодію з представниками громад. [54, с. 30]

Пункт 60 зобов'язує правоохоронні органи серйозно ставитися до розслідування дискримінації та мови ворожнечі, ретельно перевіряти чи був злочин вмотивований упередженнями (тобто, чи був напад здійснений через релігійну приналежність постраждалої особи) та фіксувати це в офіційних звітах. [54, с. 30]

Загальнополітична рекомендація № 6 «Боротьба з розповсюдження расистських, ксенофобських та антисемітських матеріалів через Інтернет» (*General Policy Recommendation No. 6: Combating the dissemination of racist, xenophobic and antisemitic material via the Internet*) вимагає від урядів держав членів: 1) сприяти міжнародному співробітництву правоохоронних органів різних країн у сфері боротьби з розповсюдженням дискримінативних матеріалів в Інтернеті; 2) забезпечити охоплення злочинів на ґрунті ненависті, скоєних через інтернет в національному законодавстві та здійснювати переслідування осіб, винних у таких правопорушеннях; 3) чітко окреслити відповідальність провайдерів контенту та власників сайтів за поширення мови ворожнечі. [55, с. 4-5]

Загальнополітична рекомендація № 7 «Національне законодавство щодо боротьби з расизмом і расовою дискримінацією» (*General Policy Recommendation No. 7: National legislation to combat racism and racial discrimination*) не стосується безпосередньо теми мови ворожнечі. Натомість, вона фокусується на більш широкій проблемі — дискримінації. Вона рекомендує урядам держав-членів ухвалити законодавство, спрямоване проти расизму та расової дискримінації, якщо такого законодавства немає або воно неповне. [56, с. 4]

Загальнополітична рекомендація № 15: «Боротьба з мовою ненависті» (*General Policy Recommendation No. 15: Combating Hate Speech*) надає визначення мові ворожнечі, пропонує принципи та підходи до боротьби з нею, наголошуючи на необхідності балансування свободи слова та захисту вразливих груп населення. Вона також наголошує на необхідності створення послідовного законодавства, покладає на державні органи завдання створювати ефективну політику протидії мові ворожнечі, пропонує використовувати освітні програми для просування толерантності та запобіганню мові ворожнечі. [57, с. 5-10]

Рекомендація № 15 надає визначення мові ворожнечі одразу в преамбулі. Рекомендація розуміє її «як пропаганду, підтримку або підбурювання в будь-якій формі до зневаги, ненависті чи очорнення особи або групи осіб, а також будь-яке переслідування, образу, негативне стереотипізування, стигматизацію чи загрозу щодо такої особи або групи осіб, а також виправдання всіх зазначених вище форм вираження на підставі «раси», кольору шкіри, походження, національного чи етнічного походження, віку, інвалідності, мови, релігії чи переконань, статі, гендеру, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації та інших особистих характеристик або статусу». [57, с. 3]

Таке визначення мови ворожнечі є широким і доволі комплексним, оскільки включає не лише прямі заклики до ненависті чи насильства, а й непрямі форми дискримінації, такі як створення негативних стереотипів, стигматизацію та виправдання подібних форм висловлювання.

Під негативним стереотипізуванням мається на увазі приписування представникові групи узагальнених характеристик, що зображують його чи її у негативному світлі, незалежно від індивідуальних особливостей конкретної особи. [57, с. 15] Наприклад, уявлення про те, що всі роми є злочинцями є негативним стереотипізуванням.

«Стигматизація» в розумінні Рекомендації № 15 означає надання особі або групі осіб негативного ярлика або клейма. [57, с. 16] Наприклад, припущення про те, що якщо людина належить до ромської національності, то вона є злочинцем.

«Приниження» в контексті Рекомендації № 15 означає посягання на гідність чи репутацію однієї чи кількох осіб у зв'язку з їхньою належністю до певної групи. [57, с. 14]

На відміну від визначень з інших міжнародних документів, які ми розглянули раніше і які фокусуються переважно на расі та національності, визначення мови ворожнечі з Рекомендації № 15 включає й інші характеристики, які можна умовно поділити на наступні групи:

— Соціальні та біологічні характеристики — вік, стать, інвалідність, колір шкіри, «раса»;

- гендерна ідентичність і сексуальна орієнтація;
- релігія або переконання;
- мова.

Цей перелік не є закритим. З одного боку, це залишає певну гнучкість визначення, створює можливість захисту й за іншими ознаками. З іншого боку, це може спричинити дискусії щодо того, які саме характеристики слід вважати захищеними.

Отже, визначення мови ворожнечі в Рекомендації № 15 охоплює не тільки «класичні» форми, а й нові виклики, пов'язані з гендерною, віковою, релігійною та іншими видами дискримінації.

Рекомендація № 15 також надає розширене розуміння слову «вираження» (expression) в контексті мови ворожнечі. Зокрема, Рекомендація охоплює всі форми комунікації: усні та письмові висловлювання; публікації в друкованих та електронних медіа; зображення, знаки, символіку, музику, живопис, театральні вистави, відео, а також використання певної поведінки (наприклад, жести) для передачі повідомлення або ідеї. [57, с. 17] До висловлювань, які можуть становити мову ворожнечі також належать публічні заперечення, применшення або виправдання геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та прославлення осіб, які вчинили такі злочини. Щодо останнього пункту надається уточнення: позитивна оцінка окремих аспектів діяльності таких осіб не прирівнюється до мови ворожнечі [57, с. 17] Наприклад, визнання Гітлера хорошим художником не вважатиметься мовою ворожнечі в розумінні Рекомендації № 15.

Керуючись статтею 10 ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ Рекомендація № 15 встановлює виключення з поняття «мова ворожнечі». Наприклад, сатира, об'єктивна журналістика або аналітичні інформація, навіть, якщо вони ображують, засмучують, бентежать або спричиняють дискомфорт, але не закликають до насильства чи дискримінації є захищеними статтею 10 ЄКПЛ і не є мовою ворожнечі. Разом з тим, навмисні образи, приниження чи наклеп на певні групи населення можуть бути визнані мовою ворожнечі та виключені з-під захисту ст. 10 ЄКПЛ, якщо вони сприяють дискримінації чи закликають до насильства. [57, с. 17]

З визначення «мови ворожнечі» в Рекомендації № 15 слідує, що вона може бути використана для підбурювання. Оцінка того, чи є висловлювання підбурюванням ґрунтується на двох ключових факторах: 1) чи був у мовця намір підбурювати (тобто чи були присутні прямі заклики до насильства); 2) чи був ризик підбурювання. Тобто, навіть, якщо прямого заклику до насильства не було, але є ймовірність того, що висловлювання спровокує насильство чи дискримінацію, це також вважатиметься підбурюванням (наприклад, використання завуальованих або прихованих фраз). [57, с. 18]

Аби визначити чи може мова ворожнечі насправді призвести до актів насильства, потрібно враховувати конкретні обставини, за яких здійснювалося висловлювання. Деякі з критеріїв оцінки ризику вчинення насильницьких дій, які наведені в Рекомендації № 15 подібні до тих, які є в Рабатському плані і які ми вже проаналізували раніше. Першою обставиною, яку необхідно врахувати є контекст: варто встановити, чи існує в суспільстві серйозне соціальне напруження, яке мова ворожнечі може ускладнити. [57, с. 18] Другим аспектом є впливовість мовця — потрібно розуміти чи є людина релігійним, політичним чи громадським лідером з великим впливом на аудиторію. [57, с. 18] На нашу думку, в цю категорію входять й інфлюенсери, лідери суспільних думок і блогери, які зараз часто мають більший вплив на суспільство, ніж політики чи релігійні лідери.

Третім критерієм є сила і характер висловлювання — потрібно врахувати чи є воно провокативним та прямим, чи використовується мовцем дезінформація, негативна стереотипізація, стигматизація тощо. Четвертий аспект, на який слід звернути увагу — повторюваність. Тут Рекомендація № 15 радить звернути увагу на те, чи є висловлювання одиночним, чи повторювалося особою кілька разів, а у випадку дебатів слід перевірити, чи такі висловлювання врівноважуються словами іншої особи. [57, с. 18] Це важливі критерії з огляду на те, що одноразове висловлювання може забутись, тоді як повторювана теза має більше шансів закріпитись у свідомості. Повторюваність висловлювань також свідчить про те, що ці слова не є випадковістю чи обмовкою, а натомість є свідомою позицією мовця. Тим

часом, якщо в дискусії присутні альтернативні думки, це може пом'якшити вплив шкідливих висловлювань.

Наступним критерієм, на який слід звертати увагу є використаний засіб поширення. Рекомендація наводить приклад публічного виступу, як особливо небезпечної форми висловлювань, оскільки вона може призвести до негайної реакції аудиторії. [57, с. 18] Однак, інтернет, на нашу думку, є не менш небезпечним засобом поширення мови ворожнечі, оскільки має надзвичайно широке охоплення і дозволяє людині залишатися анонімною.

Останній аспект, який слід оцінити, для того, щоб розуміти чи здатне висловлювання підбурювати до насильства — характер аудиторії. Тобто, потрібно встановити чи мають можливість, схильність або вразливість до вчинення актів насильства люди, які сприймають мову ворожнечі. [57, с. 18]

Прикладом такої мови ворожнечі може бути подія, яка отримала назву «штурм Капітолія США» і промова Трампа, яка їй передувала. Після перемоги Джо Байдена на президентських виборах 2020 року, Трамп неодноразово заявляв, що вибори сфальсифікували і вимагав перерахунку голосів. 6 січня 2021 року відбулося зібрання прихильників Трампа, які пішли маршем на Капітолій після промови президента. [58] Відбулися сутички між прихильниками Трампа і правоохоронними органами, в наслідок яких загинуло п'ятеро людей.

У своїй промові Трамп використовував емоційно заряджену риторику, використовував зневажливий термін «*RINOs*» (*Republicans In Name Only* — «республіканці лише за назвою»), називав їх «слабкими» і «тупими» людьми (тобто, стигматизував їх). Він також говорив про «крадіжку виборів», що створювало уявлення про демократичну партію як про шахраїв і злочинців, узагальнено зображало всіх її представників в негативному світлі (негативна стереотипізація). [59]

Далі ми проаналізуємо його промову через призму критеріїв оцінки ризику вчинення насильницьких дій, які містяться в Рекомендації № 15.

Контекст. Промова була зроблена в період коли в суспільстві існувало значне політичне напруження після президентських виборів. Заклики до боротьби та невизнання виборів могли сприяти (і фактично посприяли) подальшій ескалації.

Впливовість мовця. Трамп є політичним лідером, має великий вплив на широку аудиторію. Його слова сприймалися як заклик до дій.

Сила та характер висловлювань. Висловлювання містили провокативну риторику. Зокрема, він закликав «боротися до останнього» (*fight like hell*) і стверджував, що якщо цього не робити, то вони не матимуть більше країни бо «слабкі не повернуть країну». [60]

Повторюваність. Подібні тези про «крадіжку виборів» неодноразово повторювалися протягом виборчої кампанії та після неї. [60]

Засіб поширення. Висловлювання були зроблені під час публічного виступу перед великою аудиторією неподалік самого Капітолію. Це збільшило ризик негайної реакції та агресивних дій.

Характер аудиторії. Люди, що були присутні на мітингу були прихильниками Трампа, частина з яких, ймовірно, була готова до активних дій (деякі люди пішли до Капітолія ще до того, як Трамп закінчив промову).

Отже, аналізуючи промову Трампа перед штурмом Капітолію в 2021 році крізь призму критеріїв оцінки ризику вчинення насильницьких дій внаслідок використання мови ворожнечі, можна зробити висновок, що її контекст, зміст, спосіб поширення і аудиторія сприяли ескалації політичної напруги і спричинили насильницькі дії.

Рекомендація № 15 встановлює, що мова ворожнечі не обмежується лише публічними висловлюваннями. Однак, саме в публічному просторі вона матиме найбільший вплив. Публічний характер висловлювань є важливим критерієм для визначення пропорційності покарання та зменшує втручання у свободу слова. [57, с. 19]

Слід звернути увагу на межу, яку прокладає Рекомендація № 15 між мовою ворожнечі і свободою слова. Мова ворожнечі — це широке поняття, що включає різні форми висловлювань, які спрямовані проти особи чи групи осіб через їхню приналежність до певної групи. [57, с. 19] Однак мова ворожнечі не обов'язково має тягнути за собою кримінальне покарання. Навпаки, Рекомендація № 15 наголошує на тому, що інші обмеження (наприклад, адміністративні заходи) можуть бути більш пропорційними санкціями, ніж кримінальні. [57, с. 19]

Однак, коли мова ненависті набуває форми образливої чи агресивної поведінки, то вона може ставати злочином на ґрунті ненависті.

Цей підхід узгоджується з позицією Комітету міністрів Ради Європи — керівного органу, який стежить за дотриманням державами-членами своїх зобов'язань. [61]

Відповідно до ст. 15 (b) Статуту Ради Європи, Комітет міністрів може давати державам-членам рекомендації щодо деяких питань. Хоч ці рекомендації не є обов'язковими, однак Комітет міністрів може просити уряди держав-членів «інформувати його про вжиті ними дії». [62, с. 3]

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R (97) 20 містить принципи, що мають застосовуватись до мови ворожнечі, зокрема, у медіа. Для цілей цієї рекомендації «мова ворожнечі» розуміється як «всі форми висловлювань, які поширюють, підбурюють, пропагують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, засновані на нетерпимості». [63, с. 107]

Рекомендація містить сім принципів щодо протидії мові ворожнечі:

1. Відповідальність держав та посадових осіб. Вони мають утримуватись від мови ворожнечі, а якщо такі висловлювання трапляються, вони мають бути заборонені та публічно засуджені. [63, с. 107]
2. Законодавство. Держави-члени повинні створити правову базу, щодо боротьби з мовою ворожнечі (цивільне, кримінальне, адміністративне законодавство). Окрім цього Рекомендація має цікаві положення щодо закріплення громадських робіт як можливої санкції за мову ворожнечі та розширення можливостей протидії мові ворожнечі через цивільне законодавство шляхом надання неурядовим організаціям права подавати цивільні позови та передбачити компенсацію для особи, яка постраждала від мови ворожнечі. [63, с. 107-108]
3. Свобода слова і її обмеження. Держави-члени повинні забезпечити, щоб втручання в свободу слова були чітко встановлені законом. [63, с. 108]

Вимога щодо законності обмеження свободи вираження міститься і в статті 10 ЄКПЛ, а ЄСПЛ враховує це в кожному рішенні.

4. Національні суди також повинні враховувати, що деякі форми мови ворожнечі настільки образливі, що не захищатимуться статтею 10 ЄКПЛ.
5. Залучення прокуратури і судів. Прокуратура та національні суди повинні приділяти особливу увагу справам, пов'язаним з мовою ворожнечі і враховувати баланс між свободою слова і обмеженням мови ворожнечі. Покарання повинне бути пропорційним. [63, с. 108]
6. Журналісти та медіа повинні мати право аналізувати та викривати прояви мови ворожнечі в публічному просторі. Якщо до поширення мови ворожнечі було залучене медіа, то слід розрізняти відповідальність автора чи авторки матеріалу та відповідальність медіа. [63, с. 108]
7. Стандарти, для обмеження свободи слова, які застосовують національні суди повинні відповідати принципам, що закладені у ст. 10 ЄКПЛ. Держави-члени не повинні втручатися в те, як журналісти висвітлюють мову ворожнечі, а судові органи не можуть змушувати медійників змінювати свої методи роботи чи стиль подачі матеріалу. [63, с. 108]

Європейський Союз має низку актів щодо свободи вираження поглядів та протидії дискримінації, які мають впроваджуватись державами. Найпершим законодавчим актом, на який слід звернути увагу є Хартія основних прав ЄС (Charter of Fundamental Rights of the European Union). В ньому ст. 11 гарантує свободу вираження поглядів та свободу інформації. [64] Цікаво, що тут немає застережень щодо можливості обмеження свободи слова, як це передбачено ЄКПЛ.

Натомість, ст. 21 забороняє дискримінацію, зокрема, за ознакою «статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального положення, генетичних характеристик, мови, релігії або переконання, політичних або будь-які інших поглядів, приналежності до національної меншини, майнового стану, походження, непрацевдатності, віку або сексуальної орієнтації». [64]

Рада ЄС також ухвалила Рамкове рішення 2008/913/ЖНА від 28 листопада 2008 року про боротьбу з певними формами та проявами расизму та ксенофобії за

допомогою кримінального права (*Council Framework Decision 2009/913/JHA of 28 November 2008 on Combatting Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia by Means of Criminal Law*). Україна перебуває в стані імплементації цього Рамкового рішення.

Це Рамкове рішення формує спільний підхід країн-членів ЄС до расистської та ксенофобної поведінки. Зокрема, акт визнає расизм і ксенофобію порушенням принципів свободи, демократії і прав людини, зобов'язує держави-члени передбачати покарання за: публічне підбурювання до насильства або ненависті щодо групи осіб чи одного представника цієї групи на основі раси, кольору шкіри, релігії, походження або національного чи етнічного походження (ст. 1(1)(a)); публічне поширення матеріалів із такими закликами (ст. 1(1)(b)); заперечення, схвалення чи грубе применшення геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів (ст. 1(1)(c), (d)). [65]

Цікавою є також ст. 5, де сказано, що країни мають передбачити відповідальність юридичної особи, якщо їхні керівники або представники вчиняють правопорушення, пов'язані з расизмом чи ксенофобією, а також підбурювання, пособництво і сприяння таким злочинам. [65]

Директива 2018/1808 Європейського Парламенту та Ради від 14 листопада 2018 року про внесення змін до Директиви 2010/13/ЄС щодо узгодження певних положень, встановлених законами, нормативними або адміністративними діями в державах-членах стосовно положень аудіовізуальних медіа-послуг з огляду на мінливі реалії ринку (*Directive 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 amending Directive 2010/13/EU on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provisions of the audiovisual media services in view of changing market realities*), також відома як «Директива про аудіовізуальні медіа-послуги» зазначає, що мова ворожнечі і шкідливий контент на платформах для відеообміну може шкодити дітям та широкій громадськості. Для того, аби запобігти такому шкідливому впливу, необхідно ввести набір правил для регулювання такого контенту. [66]

Стаття 6 зобов'язує держави-члени забезпечити, щоб аудіовізуальні медіа не містили підбурювання до насильства або ненависті, що спрямовані проти групи осіб

або члена групи з підстав, передбачених ст. 21 Хартії ЄС про основоположні права [66] (стать, раса, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні особливості, мова, релігія чи переконання, політичні чи інші переконання, належність до національної меншини, майновий стан, походження, інвалідність, вік або сексуальна орієнтація). [64]

Резолюція Європейського парламенту від 18 грудня 2019 року щодо публічної дискримінації та ненависті щодо ЛГБТІ-людей, у тому числі «вільних ЛГБТІ-зон» (*European Parliament resolution of 18 December 2019 on public discrimination and hate speech against LGBTI people, including LGBTI free zones*) стосується ЛГБТІ+ людей і нагадує, що їхні права є фундаментальними правами. У 2019 році близько ста міст і регіонів Польщі ухвалили резолюції, що оголошують їх «вільними від ЛГБТ-ідеології». [67] Ці резолюції не мають обов'язкового характеру, але ЄС висловлюється проти подібних ініціатив. [68] Парламент ЄС висловлює занепокоєння з приводу зростання мови ворожнечі щодо ЛГБТІ+ людей (п. 2), засуджує її (п. 3, 8) та закликає до розширення законодавства аби воно включало відповідальність за підбурювання до ненависті за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (п. 20). [68]

В Резолюції Європейського парламенту від 11 березня 2013 року про посилення боротьби з расизмом, ксенофобією та злочинами на ґрунті ненависті (*European Parliament resolution of 11 March 2013 on strengthening the fight against racism, xenophobia and hate crime*) Європейський парламент також висловлює занепокоєння зростанням расизму, ксенофобії, антисемітизму, гомофобії, трансфобії, релігійної нетерпимості та інших форм нетерпимості. В контексті боротьби з мовою ворожнечі Парламент закликає посилити роль національних органів, відповідальних за боротьбу з дискримінацією у протидії мові ворожнечі та підбурюванню до вчинення злочинів на ґрунті ненависті. [69]

Висновки до Розділу 1

1. Мова ворожнечі є багатовимірним явищем і не має єдиного визначення. Намагаючись описати мову ворожнечі сучасні іноземні автори й авторки

приділяють увагу не лише змісту висловлювань, а й їхньому впливу на суспільство, уразливі групи та загальну атмосферу в суспільстві.

2. Спільною рисою багатьох українських авторів та авторок є те, що вони визнають негативний вплив мови ворожнечі на суспільні відносини. Деякі вчені надмірно фокусуються на емоційній складовій мови ворожнечі та зв'язку з насильством.
3. Таким чином, ми вирішили зупинитись на визначення мови ворожнечі через сукупність її ознак: 1. дискримінаційний або принизливий характер; 2. спрямованість проти певної групи осіб, що є історично або фактично уразливою, наприклад, об'єднаної ознаками раси, релігії, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, національності тощо. Цей перелік не є вичерпним. 3. Має реальний або потенційний шкідливий вплив на суспільні відносини, права інших осіб. В наступних розділах ми удосконалимо цей підхід й спробуємо створити повноцінне визначення.
4. Міжнародне право бореться з мовою ворожнечі, зокрема через такі документи: ЗДПЛ, КЛРД, МПГПП, ЄКПЛ, Хартія основних прав ЄС тощо.
5. На рівні Ради Європи існують також механізми для протидії та захисту від мови ворожнечі: ЄКРН та ЄСПЛ. В наступному розділі ми розглянемо ключові рішення ЄСПЛ та встановимо якими критеріями і принципами керується Суд.

РОЗДІЛ 2 РОЛЬ ЄСПЛ У ВИЗНАЧЕННІ ТА РЕГУЛЮВАННІ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ

2.1. Тлумачення статті 10 ЄКПЛ у контексті свободи вираження поглядів та мови ворожнечі

ЄКПЛ не містить терміну «мова ворожнечі», але його можна знайти в прецедентній практиці ЄСПЛ.

У своїй практиці Суд поділяє «мову ворожнечі» на дві категорії. Перший вид — «найтяжчі» форми висловлювань, які на думку ЄСПЛ підпадають під дію ст. 17 ЄКПЛ («Заборона зловживання правами» [51]) і не захищаються ст. 10, що гарантує свободу вираження поглядів. [70, § 34] Другий вид охоплює «менш тяжкі» форми мови ворожнечі, обмеження яких допускається з підстав, зазначених у ч. 2 ст. 10. [70, § 35]

В своїй практиці ЄСПЛ встановив низку принципів, якими керується, розглядаючи справи, в яких, можливо, мало місце обмеження свободи слова. У цьому підрозділі ми розглянемо ці принципи, а також обґрунтування ЄСПЛ того, як він дійшов до таких висновків.

У справі «*Handyside v. The United Kingdom*» [71] Заявник був книговидавцем, який видав книгу «*The Little Red Schoolbook*» [71, § 9]. Ця книжка мала на меті забезпечити сексуальну освіту для підлітків, однак вважалось, що вона має потенційно непристойний зміст. Національна влада звинуватила його в «зберіганні непристойних публікацій з метою отримання прибутку». [71, § 16] І хоча в цій справі ЄСПЛ дійшов висновку, що порушення ст. 10 ЄКПЛ не було, він також озвучив ключові принципи, якими слід керуватись, розглядаючи справи про порушення ст. 10 Конвенції. Суд вперше дійшов висновку, що оскільки свобода слова становить одну з істотних умов демократичного суспільства, вона може застосовуватись не лише до «інформації» чи «ідей», які сприймаються позитивно у суспільстві, а й до тих думок, які можуть бути образливими чи шокуючими для певних груп населення. [71, § 49]

Для того, аби обмеження вважалось виправданим і не суперечило Конвенції, ч. 2 ст. 10 вимагає дотримання кількох вимог. Найперше — обмеження має бути

«передбачене законом» (*prescribed by law*). У справі «*Sunday Times v. United Kingdom*» [72] ЄСПЛ визначив критерії, яким повинен відповідати законодавчий акт, аби задовольняти цю вимогу. По-перше, «громадянин повинен мати можливість отримати вказівки, які є адекватними обставинам, щодо правових норм, застосовних до конкретного випадку». [72, § 49] Тобто, закон має існувати і бути доступним для ознайомлення. По-друге, норма повинна бути сформульована з достатньою точністю, аби людина (за потреби звернувшись за юридичною консультацією) могла передбачити правові наслідки, які може спричинити певна дія. Разом з тим, ЄСПЛ застерігає від надмірної «зарегульованості», оскільки норми повинні бути і гнучкими, тому можуть формуватися дещо узагальнено. Важливу роль в такому випадку грає правозастосовна практика. [72, § 49]

У справі «*Altuğ Taner Akçam v. Turkey*» [73] ЄСПЛ розглядав питання «законності». Заявник, професор історії, опублікував статтю в турецько-вірменській газеті «*AGOS*», де розкритикував переслідування журналіста. [73, § 7]

Проти нього розпочали кримінальне провадження. І хоча невдовзі розслідування закінчилось без негативних наслідків для Заявника, він боявся подальшого судового переслідування. [73, § 13, 18]

ЄСПЛ, оцінивши норму Кримінального кодексу Туреччини дійшов висновку, що обсяг термінів, які в ній містяться є надто широким, і це становить загрозу для реалізації права на свободу слова. [73, § 93] Суд встановив, що будь-яке висловлювання, яке вважається образливим або шокуючим може стати мішенню для кримінального переслідування через надто широке тлумачення цієї норми турецькими судами. [73, § 93] Як ми вже зазначали раніше, ЄСПЛ поширює право на захист свободи слова навіть на ті висловлювання, які можуть негативно сприйматися громадськістю, викликати шок чи обурення.

Суд дійшов висновку, що стаття, за якою Заявника намагались притягнути до кримінальної відповідальності не відповідає «якості закону» оскільки те, як вона сформульована не дозволяє чітко передбачити наслідки своїх дій, як того вимагає установлена практика ЄСПЛ. [73, § 93] В результаті, ЄСПЛ дійшов висновку, що

втручання у права Заявника не були передбачені законом, а отже, Туреччина порушила ст. 10 Конвенції. [73, § 96]

Наступним критерієм є переслідування легітимної цілі (*legitimate aim*), що зазначена у ч. 2 ст. 10. Обмеження права на свободу слова вважається виправданим, якщо воно здійснюється в інтересах захисту «національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду». [51]

У випадках, коли йдеться про захист національної та громадської безпеки ЄСПЛ наголошує на тому, що тлумачення цих понять повинне здійснюватися обмежувально (*restrictively*). Втручання в свободу слова може бути виправданим лише тоді, коли було доведено, що поширення інформації справді загрожує цим інтересам. [74, § 54]

У справі «*Görmüş and Others v. Turkey*» ЄСПЛ підтвердив, що держави не можуть вдаватись до довільного обмеження свободи слова, посиляючись на аргументи про громадську безпеку. [75]

Найцікавішим критерієм з «трискладового тесту» є перевірка на те, чи є обмеження свободи слова «необхідним в демократичному суспільстві» (*necessary in a democratic society*). Цей критерій має кілька складових. Найперший — критерій пропорційності, тобто ЄСПЛ має перевірити, чи не було покарання занадто суворим. Детально про цей принцип йшлося у справі «*Lingens v. Austria*». [76] Заявник — журналіст, який у своїх статтях критикував конкретного політика за його позицію щодо нацистів. Заявник назвав поведінку політика «аморальною, недостойною» [76, § 15] та «найнижчим опортунізмом». [76, § 12] Національні суди визнали його винним у дифамації та зобов'язали сплатити штраф. [76, § 21]

ЄСПЛ дійшов висновку, що в цій справі відбулося порушення ст. 10 тому, що покарання Заявника не відповідало вимогам пропорційності та необхідності в демократичному суспільстві. [76, § 47]

ЄСПЛ також зауважив, що оскільки політики добровільно вступають в обговорення в публічній площині, то і межі критики щодо них мають бути ширшими

[76, § 42]. ЄСПЛ окремо наголосив на необхідності розрізнення фактів і оціночних суджень, адже довести неправдивість оціночних суджень неможливо. [76, § 46] В результаті ЄСПЛ дійшов висновку, що покарання, якого зазнав Заявник було непропорційним його висловлюванням. [76, § 47] Суд підкреслив, втручання в свободу вираження поглядів повинне бути «пропорційним до переслідуваної законної мети». [76, § 40]

Аби оцінити наскільки «необхідним в демократичному суспільстві» було обмеження свободи слова, суд досліджував характер висловлювання та контекст.

Зазвичай Суд враховує:

- Чи це висловлювання прозвучало на тлі напружених політичних чи соціальних подій;
- чи можна розглядати висловлювання як прямий чи непрямий заклик до насильства чи виправдання насильства, ненависті, нетерпимості;
- чи могли ці заяви призвести до шкідливих наслідків. [77, с. 4]

У справі «*Sürek v. Turkey (№ 1)*» [78] важливим критерієм для встановлення того, чи обмеження права на свободу слова було правомірним стало політичне тло висловлювання. Заявник, громадянин Туреччини та головний акціонер «*Deniz Basın Yayın Sanayi ve Ticaret Organizasyon*». Ця компанія заснувала періодичне видання «*Haberde Yorumda Gerçek*», де були опубліковані анонімні листи читачів під назвами «Зброя...» та «Це наша провина». [78, § 9, 10] Автори засуджували дії Туреччини в Курдистані та називали сепаратизм Курдистану «національно-визвольною» війною тощо. [78, § 11] Національні суди Туреччини визнали Заявника власником огляду та визнали його винним у поширенні пропаганди, спрямованої проти неподільності держави, пояснюючи це тим, що опублікуванні листи мали сепаратистський характер. [78, § 15]

Заявник стверджував, що Уряд Туреччини порушив його право на свободу слова, яка передбачена ст. 10 ЄКПЛ. [78, § 16]

ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання в право заявника було «передбачено законом». [78, § 47] Щодо законної мети, ЄСПЛ встановив, що оскільки сепаратистський рух на південному сході Туреччини вдавався до насильства, то

існувала необхідність щоб органи влади були пильними до висловлювань, які можуть провокувати більше насильства [78, § 52] Отже, проаналізувавши політичний контекст, ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання в права Заявника було виправдним.

Листи зображували Туреччину як злочинну організацію, а дії Робітничої партії Курдистану як акти національного визволення. Така пропаганда підбурює до насильства та провокує ворожнечу всередині турецького суспільства, загрожує правам людини і демократії. Листи висловлювали ненависть, вихваляли тероризм, загрозували національній безпеці. [78, § 55] Листи засуджували військові дії Туреччини та звинувачували владу в придушенні курдського народу в його боротьбі за свободу. [78, § 11]

Суд звернув особливу увагу на те, що в опублікованих листах автори мали намір стигматизувати іншу сторону конфлікту, називаючи її «фашистською турецькою армією», «бандою вбивць», «найманими вбивцями імперіалізму». [78, § 62]

Суд дійшов до висновку, що ці листи закликають до кривавої помсти, розпалюють ненависть, зміцнюють упередження, які вже існують у суспільстві. Враховуючи контекст протистояння сил оборони Туреччини та членів Робітничої партії Курдистану, зміст листів вважали таким, що може підбурювати до подальшого насильства проти тих, кого автори листів вважають винними у злочинах проти курдів. [78, § 62]

Лист «Це наша вина» ідентифікував осіб поіменно і розпалював до них ненависть і піддавав їх ризику фізичного насильства. [78, § 11] Суд встановив, що, хоча Заявник і не є автором цих листів, він надав платформу для поширення мови ворожнечі і прославляння насильства. У висновку, ЄСПЛ вирішив, що втручання і покарання були пропорційними і виправданими. [78, § 64, 65]

Справа «*Balsytė-Lideikienė v. Lithuania*» стосується публікації календаря історичними відомостями та «агресивним націоналізмом і етноцентризмом». [79, § 79]

Заявниця скаржилась на те, що литовська влада конфіскувала випущені календарі, заборонила їхнє подальше розповсюдження і наклала адміністративне стягнення на заявницю, чим порушила ст. 10 ЄКПЛ. [79, § 3]

ЄСПЛ встановив, що втручання було здійснено відповідно до закону, переслідувало законну мету та було необхідним у демократичному суспільстві. [79, §§ 72, 73, 85]

Розглядаючи контекст, Суд взяв до уваги загальну ситуацію в країні. Зокрема, ЄСПЛ звернув увагу на те, що після відновлення незалежності Литовської Республіки, питання національних меншин було дуже чутливим. Оскільки інформація, що була надрукована в календарі ображала поляків, росіян та євреїв, ЄСПЛ підкреслив міжнародні зобов'язання Литви щодо заборони пропаганди національної ненависті та обов'язок вживати заходів для захисту осіб, які можуть постраждати через свою етнічну приналежність. [79, § 78]

Суд також звернув увагу на конкретну мову, яка використовувалась. ЄСПЛ визнав, що такі заяви є агресивним націоналізмом та етноцентризмом, розпалювали ненависть до поляків та євреїв. [79, § 79]

У відповідь на аргументи Заявниці про те, що викладене в календарі є її особистою думкою, ЄСПЛ зазначив, що особисті переконання не можуть бути виправданням для порушення закону. [79, § 82]

У справі *«Vejdeland and Others v. Sweden»* Заявники розповсюджували у шведських школах листівки, які містили заяви проти так званої «пропаганди гомосексуальності». В цих листівках Заявники стверджували, що «гомосексуальність має морально руйнівний вплив на суспільства», є «девіантною сексуальною схильністю», «ВІЛ та СНІД поширилися серед гомосексуалів через їхній «безладний спосіб життя», «а гомосексуальні лобістські організації» намагаються нормалізувати педофілію. [80, § 8] За розповсюдження таких листівок Заявників звинуватили в агітації проти національної та етнічної групи. [80, § 9]

Заявники заперечували свою провину в національному суді й стверджували, що їхньою метою було спровокувати дискусію про необ'єктивність навчання в шведських школах. [80, § 10] Верховний суд Швеції дійшов висновку, що така мета Заявників могла бути досягнута і без висловлювань, які є образливими та неправдивими щодо гомосексуалів як групи. [80, § 15]

Заявники стверджують, що рішення Верховного суду порушує їхнє право на свободу самовираження, яка захищена ст. 10 ЄКПЛ. [80, § 3]

Суд розглянув справу через трискладовий тест. Аналізуючи законність та легітимну мету втручання, ЄСПЛ дійшов висновку, що оскаржуване втручання було законним і передбачуваним, переслідувало законну мету, а саме «захист репутації та прав інших осіб». [80, § 49]

Щодо «необхідності в демократичному суспільстві» Суд надає кілька міркувань. По-перше, ЄСПЛ відзначає мету Заявників та погоджується з Верховним судом у тому, що цієї мети можна було досягнути не використовуючи образливу лексику. Хоч провокування дискусії є прийнятною метою, формулювання листівок містили серйозні обвинувачення і упередження. [80, § 54]

По-друге, ЄСПЛ повторює, що «розпалювання ненависті не обов'язково тягне за собою заклик до насильства чи інших кримінальних дій». [80, § 55] Суд нагадує рішення у справі «*Féret v. Belgium*», [81] в якому він встановив, що державна влада може надати перевагу боротьбі з расистськими висловлюваннями всупереч свободі вираження поглядів, оскільки напади на осіб, образи, висміювання або наклеп на певні групи населення є достатнім приводом для такого рішення. У зв'язку з цим, ЄСПЛ наголошує, що дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації є такою ж серйозною, як і дискримінація за ознакою раси, походження або кольору шкіри. [80, § 55]

По-третє, ЄСПЛ бере до уваги той факт, що Заявники розкладали листівки у шафки молоді, яка в силу свого віку перебувала у вразливому становищі. [80, § 56] По-четверте, ЄСПЛ врахував характер і суворість покарань. На думку Суду, покарання не були надмірними. [80, § 58]

Таким чином, ЄСПЛ не побачив втручання у права Заявників, що передбачені ст. 10 ЄКПЛ. Ця справа цікава тим, що ЄСПЛ звернув особливу увагу на те, чи можуть заяви розглядатись як прямий чи непрямий заклик до насильства і дійшов висновку, що, хоч заяви і не містили прямого заклику до насильства, вони могли бути сприйняті як розпалювання ворожнечі. [80, § 55] ЄСПЛ також звернув увагу на спосіб поширення і адресатів цих листівок. Те, що одержувачі були неповнолітніми

школярами, а також те, що вона не мали змоги не приймати ці листівки, вплинуло на судження ЄСПЛ.

У справі «*Fáber v. Hungary*» [82] Заявник мовчки тримав смугастий прапор Арпада (прапор, який зараз є контроверсійним, оскільки асоціюється з маріонетковим нацистським урядом, який існував в Угорщині в часи Другої світової війни). Він знаходився біля місця масового знищення євреїв у 1944-1945 роках, неподалік від демонстрації Угорської соціалістичної партії (*MSZP*) проти расизму та ненависті. Поруч також проходила контрдемонстрація, організаторами якої була політична партія *Jobbik*. Вочевидь, вибір місця для «мовчазного протесту» Заявника був не випадковим. Поліцейські закликали Заявника прибрати прапор, а коли той відмовився, його заарештували й оштрафували. [82, § 6]

Національні суди Угорщини визнали поведінку Заявника провокаційною, а покарання належним. [82, § 7]

Заявника скаржився на те, що арешт і штраф становили невинуватене втручання в його право на свободу вираження поглядів. [82, § 19] ЄСПЛ встановив, що втручання було «передбачене законом» [82, § 30] і переслідувало законну мету «запобігання безладам» і «захист прав і свобод інших. [82, § 31]

Далі ЄСПЛ зазначив, що демонстрація прапору, символу, якщо вони пов'язані з політичним рухом чи організацією може бути способом вираження прихильності до ідеї або способом представляти їх. Тому демонстрація таких символів підпадає під сферу дії ст. 10. [82, § 36]

Суд наголошує на тому, що для розмежування між шокуючою і образливою мовою, яка дозволена статтею 10 ЄКПЛ й мовою, яка є недопустимою в демократичному суспільстві, потрібно здійснити ретельне вивчення контексту. [82, § 36]

Ця справа стосується двох конкуруючих прав: права Заявника на свободу вираження поглядів і право демонстрантів Угорської соціалістичної партії на мирне зібрання без зривів і перешкод. [82, § 42] Розглянувши аргументи сторін і контекст, ЄСПЛ встановив, що прапор (попри свою контроверсійність і провокативність) не спричинив занепокоєння, достатнього, щоб суттєво порушити порядок на

демонстрації, хоч і міг викликати дискомфорт. [82, § 45] Таким чином, ЄСПЛ встановив, що, оскільки Заявник не поведився агресивно чи образливо, він не становив загрози для громадянського порядку й втручання поліції було не виправдним. [82, § 59]

Отже, в справі «*Fáber v. Hungary*» Суд використав підхід, в якому розглянув ширший контекст висловлювання і те, чи могло таке висловлювання сприйматися як заклик до насильства. В цій справі ЄСПЛ також встановив, що символи на рівні зі словами можуть підпадати під захист ст. 10, оскільки з їхньою допомогою люди виражають симпатію до певних ідей або ототожнюють себе з певним рухом.

Окрім оцінки загального контексту, в якому висловлювання прозвучало, ЄСПЛ неодноразово наголошував на необхідності проаналізувати зміст самого висловлювання. Наприклад, у справі «*Perinçek v. Switzerland*» [83] ЄСПЛ встановив, що промови, які просувають і виправдовують насильство, ненависть, ксенофобію або іншу форму нетерпимості, не можуть бути захищені правом на свободу слова. [83, § 230] Ця справа стосувалася турецького політика, який дав кілька публічних промов у Швейцарії. В цих промовах він прямо і не приховано заявляв, що «звинувачення в «геноциді вірмен» це міжнародна брехня», «курдська проблема та вірменська проблема, перш за все, не були проблемою і, головне, навіть не існували...», він також посилався на звіти Леніна і Сталіна, які заявляли, Турецька влада не здійснювала геноциду вірмен. Самих вірмен Заявник називав «інструментами» «імперіалістичних держав», звинувачував вірменські війська у здійсненні різанини турків та мусульман. [83, §§ 13, 14, 16]

Швейцарський уряд у своїх аргументах стверджував, що обмеження свободи слова Заявника здійснювалось для того, щоб забезпечити дві легітимні мети, як це передбачено частиною 2 ст. 10. Обмеження були здійснені для «запобігання заворушенням» та «захисту прав інших осіб». Швейцарський уряд намагався аргументувати обмеження права Заявника тим, що раніше заявник брав участь у мітингах. [83, § 153] Однак ЄСПЛ не побачив зв'язку між цим фактом і його заявами, які були предметом розгляду справи. Таким чином, ЄСПЛ не визнав мету «запобігання заворушенням» достатньою для обмеження права Заявника. [83, § 154]

Стосовно «охорони прав інших осіб», ЄСПЛ звернув увагу на рішення Федерального суду Швейцарії, яке опиралось на те, що багато вірмен будують свою ідентичність на тому, що вони або їхні предки були постраждалими від геноциду. [83, §§ 26, 156] ЄСПЛ також звернув увагу на висловлювання, які прямо звинувачували вірмен у злочинах та називали «інструментами» імперіалістичного режиму. Це дозволило дійти висновку про те, що уряд Швейцарії дійсно запобігав порушенню прав інших осіб коли накладав санкції на Заявника. [83, § 156]

Попри загальну нечутливість й історичну недостовірність висловлювань Заявника, ЄСПЛ не побачив в його словах розпалювання ненависті чи нетерпимості. На думку ЄСПЛ, на відміну від справи «*Vejdeland and Others v. Sweden*», тут Заявник не вживав образливих термінів та не намагався створювати чи поширювати стереотипи проти вірмен. [83, § 233] Суд також підкреслив, що сам лише факт того, що Заявник говорив про вірмен, як групу, ще не означає, що висловлювання заявника мали расистський характер. [83, § 238]

В цій справі ЄСПЛ враховував ряд факторів, серед яких присутні ті, що ми вже аналізували в справах, викладених вище, а також нові фактори. Зокрема, важливим було те, що:

- висловлювання Заявника стосувалися питань, які мають суспільний інтерес; [83, § 241]
- промови Заявника не містили заклику до ненависті чи нетерпимості; [83, § 239]
- висловлювання Заявника не були зроблені в контексті підвищеної напруги; [83, § 153]
- слова Заявника не зачіпали гідність членів вірменської громади; [83, § 158]
- за міжнародним правом Швейцарія не мала зобов'язання запобігати висловлюваннями Заявника; [83, § 268]
- швейцарські суди виходили з власних переконань і судили Заявника за висловлювання, які є непопулярними в самій Швейцарії; [83, § 271]

— санкції проти заявника були надто суворими. [83, § 158]

Враховуючи вищевикладені фактори, ЄСПЛ дійшов висновку, що у справі «*Perinçek v. Switzerland*» було порушення ст. 10 ЄКПЛ [83, § 281] оскільки покарання, що було призначене заявникові не було необхідним у демократичному суспільстві. [83, § 280]

Аналізуючи зміст висловлювання ЄСПЛ звертає увагу не лише на те, чи стосується це висловлювання питань суспільного інтересу, але й на те, чи не спрямована заява проти основоположних цінностей Конвенції. Наприклад, якщо йдеться про висловлювання, що зазіхають на справедливість, мир, толерантність або недискримінацію, то захист ст. 10 Конвенції на ці слова не поширюватиметься. [84, § 39]

ЄСПЛ дійшов до такого висновку, зокрема, й у справі «*Dieudonné M'Bala M'Bala against France*». [84] Заявник — відомий комік. [84, § 3] Один з його попередніх виступів критики описали як «найбільший антисемітський виступ з часів Другої світової війни». Під час нового виступу він пообіцяв «перевершити» своє попереднє шоу. Потім він запросив людину, яка відома своїм антисемітизмом і запереченням Голокосту. [84, § 8] Заявник організував сцену, в якій особа, вдягнена як єврейський в'язень нацистського концтабору вручив нагороду за «зухвалість» і запросив глядачів поаплодувати, вшановуючи цим гостя. [84, § 9]

ЄСПЛ погодився з національними судами й визнав, що такий виступ не був сатирою чи розвагою, а натомість набув характеру публічного мітингу (*rally*). [84, § 39] Хоч Заявник сам не виголошував образ чи наклепів, він під виглядом комедійного шоу дав платформу для заперечення Голокосту та антисемітизму, що суперечить основним цінностям Конвенції. Суд встановив, що такі дії та висловлювання не можуть захищатися як свобода слова, оскільки вони пропагують ненависть. [84, § 39]

Примітно, що рішення у справі «*Dieudonné M'Bala M'Bala against France*» відрізняється від рішення у справі «*Perinçek v. Switzerland*». Основні відмінності у ставленні та остаточному рішенні полягають у тому, в «*Dieudonné M'Bala M'Bala against France*» шоу мало відвертий антисемітський характер. Тим часом в «*Perinçek*

v. Switzerland» хоч Заявник і вдавався до контроверсійних тверджень, але ЄСПЛ вирішив, що вони не провокували дискримінацію чи насильство, не створювали шкідливих стереотипів та не зачіпали гідність вірменської громади. В обох випадках ЄСПЛ враховував контекст. В «*Perinçek v. Switzerland*» Суд встановив, що висловлювання Заявника стосувалися питань, що становлять публічний інтерес, а тому мали сильніший захист відповідно до ст. 10 Конвенції. В «*Dieudonné M'Bala M'Bala against France*» виступ мав очевидно глузливий характер і розцінювався як акт провокації.

Окрему увагу варто приділити ставленню ЄСПЛ до ненормативної лексики у висловлюваннях. У справі «*Skalka v. Poland*» ЄСПЛ встановив, що у випадку, якщо єдиним наміром особи є образа, то такі висловлювання виходять за межу свободи вираження поглядів. [85, § 34] Для контексту зазначимо, що у цій справі Заявник відбував покарання у вигляді позбавлення волі й вирішив написати листа пенітенціарній палаті суду Катовіце. Після отримання відповіді він написав ще одного листа, цього разу зі скаргами та образами на суддю, який йому відповів. [85, § 9] Заявник стверджував, що в пенітенціарній палаті працювали «безвідповідальні клоуни», а людина, яка писала йому відповідь — «дрібний кретин», «якийсь дурень», «обмежена особа», «видатний кретин». [85, § 36] Тут важливу роль відіграв принцип пропорційності покарання, про який ми зазначали раніше. ЄСПЛ визнав, що Польща порушила ст. 10, оскільки покарання, призначене за такі образливі висловлювання (вісім місяців позбавлення волі) [85, § 39] перевищило тяжкість злочину. [85, § 42]

Разом з тим, ЄСПЛ не вважає, що використання вульгарних виразів автоматично робить висловлювання образливим. ЄСПЛ вважає, що навіть нецензурна лексика може служити стилістичним цілям. Оскільки для ЄСПЛ стиль є важливою частиною форми вираження, то він, як і зміст висловлювання захищається ст. 10 Конвенції. [86, § 20]

У справі «*UJ v. Hungary*» [86] Заявником був журналіст, який опублікував неохвальний відгук на вино угорського виробника. Заявник, окрім іншого, стверджував, що «сотні тисяч угорців п'ють [це] лайно з гордістю, навіть відданістю...», а державна компанія, яка виробляє вино «використовує

найпридуркуватішу демагогію». [86, § 6] Компанія-виробник вина звинуватила його у клеветі. [86, § 7] Однак ЄСПЛ звернув увагу на те, що першочерговою метою Заявника було викрити недоліки державної власності та підкреслити необхідність іноземних інвестицій. Отже, питання, про яке писав у своїй статті Заявник, мало суспільний інтерес. [86, § 23] Як ми вже з'ясували під час аналізу справи «*Perinçek v. Switzerland*», це сильно впливає на оцінку ЄСПЛ. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що призначивши Заявнику покарання, Угорщина порушила ст. 10 Конвенції. [86, § 26]

У справі «*Savva Terentyev v. Russia*» [87] національні суди засудили Заявника за заклик до насильства через образливі коментарі, які він залишив під дописом у блозі. [87, § 28] В цій справі суд знову наголосив, що ст. 10 захищає також й ті висловлювання, які можуть бути образливими. [87, § 61] Стосовно добору слів Заявником, ЄСПЛ встановив, що заклик до спалювання «невірних поліцейських» у печах, «подібних до Освенціма», слід тлумачити як провокаційну метафору і емоційний заклик вжити заходів, щоб покращити ситуацію. [87, § 72]

Оскільки ст. 10 захищає не лише суть висловлювання, а й форму, в якій вони передані [87, § 68], ЄСПЛ встановив, що у цій справі було порушення ст. 10 Конвенції. [87, § 87]

ЄСПЛ також розглядав справи, що стосуються провокативного гумору. Наприклад, у справі «*Z.B. v. France*» [88] Заявник подарував своєму трирічному племіннику футболку з написами «Я бомба» та «Джихад, народився 11 вересня». Працівники дитячого садочка, в якому навчалась дитина помітили написи на футболці і звернулись до мера муніципалітету, який в свою чергу повідомив прокуратуру. Заявника засудили за «прославлення умисного вбивства». Він вважав, що таким чином Франція порушила його право на свободу слова. [88, с. 1]

У національних судах Заявник стверджував, що написи мали гумористичний характер, адже слово «бомба» може означати не лише вибуховий пристрій, а й стосуватися характеристики зовнішності людини. ЄСПЛ відзначив це, однак також зазначив, що «право на гумор не є необмеженим». [88, с. 1]

ЄСПЛ звернув увагу на загальний контекст, адже ці написи були поширені через декілька місяців після терористичного акту у школі, внаслідок якого загинуло троє дітей. ЄСПЛ встановив, що національні суди належним чином оцінили ситуацію і що втручання було «необхідним у демократичному суспільстві», а відтак, порушення ст. 10 в цій справі не було. [88, с. 3]

ЄСПЛ також звертав увагу на людей, щодо яких здійснюється висловлювання. Зокрема, він розглядав публічні заяви про групу в контексті порушення права на приватне життя (ст. 8 ЄКПЛ), про що йтиметься в наступному підрозділі. Зараз хочемо ще раз згадати справу «*Savva Terentyev v. Russia*», в якій ЄСПЛ дійшов висновку, що поліція та правоохоронні органи не є «незахищеною меншиною» або «групою, що має історію утисків чи нерівності» або «групою, що стикається з глибоко вкоріненими упередженнями, ворожістю чи дискримінацією», або «групою, що є вразливою з будь-якої іншої причини», а отже, поліція не захищена від нападів, вчинених шляхом образ, висміювання чи клевети. [87, §76]

Розглядаючи справи ЄСПЛ також звертав увагу на наміри мовця, оскільки вони часто дають можливість встановити чи було порушення ст. 10 та чи несло висловлювання загрозу. Наприклад, у справі «*Glimmerveen and Hagenbeek v. the Netherlands*» [89] Заявники поширювали листівки, які закликали виселити всіх не білих людей з Нідерландів без урахування їх національності, тривалості проживання, родинних зв'язків тощо. Суд встановив, що висловлювання Заявників містили елементи расової дискримінації. [89, с. 195]

В справі «*Perinçek v. Switzerland*», яку ми вже розглядали в цьому розділі раніше, суд не виявив расистського мотиву в словах Заявника коли той публічно заперечував вірменський геноцид, що стало однією з причин чому ЄСПЛ вирішив, що Швейцарія порушила ст. 10 ЄКПЛ. [83, §232-233]

Отже, ЄСПЛ оцінює не лише зміст та контекст висловлювання, а й наміри мовця. Якщо наміром мовця є розпалювання ворожнечі, то таке висловлювання не захищатиметься статтею 10 ЄКПЛ. Якщо ж метою висловлювання було спровокувати публічну дискусію чи обговорення без наміру дискримінації, то такі висловлювання захищатимуться правом на свободу слова.

Ще одним критерієм, на який ЄСПЛ звертає увагу є ймовірність шкоди, яку висловлювання може завдати. Вперше ЄСПЛ оцінював висловлювання з точки зору можливості до підбурювання до насильства у справі «*Sürek v. Turkey*». [78] В наступних справах ЄСПЛ розробив низку показників, наявність яких може сприяти висновку про те, що конкретне висловлювання може завдати шкоди чи підбурити до насильства. [77, с. 7] ЄСПЛ оцінює:

Політичний і соціальний контекст. Про цей аспект ми вже детально писали. Нагадаємо лише те, що в справі «*Perinçek v. Switzerland*» [83, § 205] одним з ключових факторів був напружений політичний контекст, в якому була зроблена заява. ЄСПЛ також завжди враховував труднощі, до яких може призвести боротьба з тероризмом та забезпечення громадського порядку, тому це враховувалось при розгляді заяв. Наприклад, у «*Sürek v. Turkey*», де справа стосувалася напруги, спричиненої збройними конфліктами між Робітничої партії Курдистану і турецькими силами безпеки. Гостра соціально-політична ситуація стала однією з причин чому ЄСПЛ визнав втручання в свободу слова Заявника виправданим. [78, §58]

Потенційний вплив виступу: його форма, публічність, автор і аудиторія. Форма висловлювання є важливим чинником, на який звертає увагу ЄСПЛ. Наприклад, у справі «*Karataş v. Turkey*» [90] національні суди Туреччини притягнули до відповідальності Заявника за написання віршів, що «поширюють пропаганду проти «неподільної єдності держави». [90, §10] Поезія містила наступні слова: «ми не дамо потомкам османської повії топтати його», «ми пожертвуємо своїми головами, п'яні від вогню бунту», «ми йдемо на смерть», «нехай полум'я, вище дахів, досягне неба, щоб до кінця дня гармати замовкли», «ми йдемо зі смертю», «смерть благословенна смертю». [90, §10] Суд встановив, що поширення поглядів через поезію приватною особою значно обмежує їхній вплив на національну безпеку, громадський порядок і територіальну цілісність. Тому, попри те, що деякі уривки були агресивними та закликали до застосування насильства, Суд встановив, що вони були не заклик до повстання, а вираженням глибокого страждання через складну політичну ситуацію в країні. [90, § 52] Отже, художня форма висловлювання та обмежений вплив на аудиторію дозволяють визнати висловлювання менш

небезпечними для національної безпеки, громадського порядку територіальної цілісності, навіть, якщо висловлювання були агресивними.

У справі «*Gündüz v. Turkey*» [91] національні суди притягнули Заявника до кримінальної відповідальності за «підбурювання до ненависті та ворожнечі на основі релігійної відмінності». [91, §13] Заявник був лідером ісламського сектантського руху «*Tarikat Aczmeni*» та брав участь у телепрограмі, де обговорювалася ця секта. [91, §10] Під час дискусії з запрошеним гостем Заявник стверджував, що «Будь-хто, хто називає себе демократом, секуляристом [...] не має релігії [...]. Демократія в Туреччині є деспотичною, безжальною та безбожною [...]. Ця секулярна [...] система є лицемірною. [...] Вона ставиться до одних людей одним чином, а до інших — по-іншому [...]. Я кажу ці слова, повністю усвідомлюючи, що вони є злочином згідно із законами тиранії [...] Чому я маю зупинитися? Чи є інший шлях, окрім смерті?» [91, §15] та називав дітей, народжених поза шлюбом байстрюками. ЄСПЛ зазначив, що конкретне слово «*riç*», яке використав Заявник є дуже образливим пейоративом в турецькій мові. [91, § 49] Стосовно цього ЄСПЛ погодився з національними судами, що це було мовою ворожнечі, але все одно встановив порушення ст. 10 ЄКПЛ. [91, §53] Причиною став формат передачі, в якій брав участь Заявник. Це була телепрограма, метою якої було сприяти обміну думками аби аргументи «взаємно компенсували один одного, а дебати утримували увагу глядачів». [91, §44]

Реакція громадськості, яку викликала конкретна промова також є важливою для ЄСПЛ, особливо, якщо справа стосується політиків, журналістів, інших публічних осіб, які мають доступ і вплив на велику аудиторію. Наприклад, у вже згаданій нами справі «*Féret v. Belgium*» Заявник був лідером партії, які поширювала листівки, які зображували іммігрантів як «злочинно налаштованих», намагалися їх висміяти, що створювало ризик виникнення недовіри, відторгнення та ненависті до іноземців. Суд встановив, що поширювати думки про вирішення проблем, пов'язаних з імміграцією, під час передвиборчої агітації, шляхом поширення расової дискримінації може призвести до поглиблення соціальної напруженості. В цьому випадку ЄСПЛ встановив відсутність порушення ст. 10 ЄСПЛ. [81]

На противагу цьому в справі «*Lilliendahl v. Iceland*» [70] Заявник коментував радіопередачу, в якій обговорювали рішення муніципальної ради міста *Hafnarfjörður* про «посилення освіти та консультування в початкових і середніх школах з питань, що стосуються осіб, які ідентифікують себе як лесбійки, геї, бісексуали або трансгендери». [70, § 3] Він залишив коментар наступного змісту:

«Ми, слухачі [радіостанції], не маємо жодного інтересу до якогось [нецензурне слово] пояснення цієї «*kynvilla*» (зневажливий термін для гомосексуальності, буквально «статева відхиленість») [...]. Це огидно. Промивати мізки дітям розповідями про те, як «*kynvillingar*» (буквально «сексуальні девіанти») «*eðla sig*» («спаровуються», термін переважно використовується щодо тварин) у ліжку». [70, § 5]

Національні суди притягнули Заявника до відповідальності за мову ворожнечі. [70, § 13] ЄСПЛ погодився в тому, що наведені висловлювання не охороняються ст. 10 ЄКПЛ. [70, § 39] Він також звернув особливу увагу на те, що спосіб поширення цих висловлювань не мав значення для остаточного висновку у справі. [70, § 39]

ЄСПЛ також враховує і аудиторію, на яку спрямовані висловлювання. Наприклад, це стосується справи «*Vejdeland and Others v. Sweden*», [80] про яку ми детально писали раніше, де листівки з гомофобною мовою ворожнечі залишали в шкільних шафках. ЄСПЛ звернув особливу увагу на те, що адресантами були молоді люди, які перебували у вразливому віці й не могли уникнути отримання цих листівок.

Значимість і достовірний характер потенційної шкоди. У вже згаданій нами «*Savva Terentyev v. Russia*» ЄСПЛ не побачив вказівок на те, що висловлювання заявника можуть спровокувати протиправні дії проти поліцейських чи спричинити фізичне насильство. [87, § 77-78]

У справі «*Fáber v. Hungary*» органи влади не стверджували, що існує ймовірність насильства через те, що Заявник демонстрував прапор з арпадськими смугами або що цей прапор призвів до загрози або небезпеки вчинення насильства. [82, § 44]

Зв'язок між втручанням і законною метою. Останнім критерієм, на який ЄСПЛ звертає увагу оцінюючи ймовірність нанесення шкоди є зв'язок між втручанням в

право на свободу слова і метою, яку переслідують національні суди. Наприклад, у справі «*Perinçek v. Switzerland*» ЄСПЛ мав сумнів в тому, що обмеження права Заявника на свободу слова фактично могло захистити права вірменської меншини. [83, § 246] Отже, ЄСПЛ враховує чи має покарання реальний вплив на здатність інших осіб користуватися своїми правами.

Десята стаття ЄКПЛ не є єдиною нормою, яку можна застосувати у випадку мови ворожнечі. ЄСПЛ також розглядає справи в контексті ст. 8, 14, 13 та 17.

2.2. Застосування статей 8, 14, 13 та 17 ЄКПЛ при розгляді справ, пов'язаних із мовою ворожнечі

В цьому підрозділі ми розглянемо справи, в яких ЄСПЛ аналізував висловлювання, які можуть вважатися мовою ворожнечі через призму права на повагу до приватного життя (ст. 8), заборони дискримінації (ст. 14), права на ефективний юридичний захист (ст. 13) та заборони зловживання правами (ст. 17).

ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що «приватне життя», як складова ст. 8, є широким терміном, якому не можна надати вичерпне визначення. [92, § 66] Також поняття «приватного життя» охоплює фізичну і моральну цілісність особи. [93, § 22]

В цьому контексті ЄСПЛ зазначає, що створення негативних стереотипів щодо групи здатне вплинути на почуття власної гідності членів групи, що можна розглядати як вплив на приватне життя. [94, § 58] Аби встановити, чи досягнуто рівня, за якого можна констатувати вплив на групу, ЄСПЛ розробив перелік з кількох важливих чинників. Спершу враховуються характеристики групи: її склад, розмір, ступінь однорідності, особливу вразливість, історію стигматизації, становище в суспільстві тощо. Повинен враховуватись зміст висловлювань, те як вони впливають на формування негативного стереотипу про стигматизовану групу. Останнім елементом є форма та контекст, у якому людина висловлювалась та спосіб поширення цього повідомлення, статус автора чи авторки висловлювання і те, як ця заява впливає на

основні аспекти ідентичності групи. Також враховується соціальний та політичний контекст висловлювання. [95, § 63]

Отже, критерії оцінки впливу висловлювання на приватне життя, якими послуговується ЄСПЛ для встановлення того, чи порушує певне висловлювання ст. 8, дуже подібні на критерії, які застосовуються для справ щодо втручання в свободу слова.

ЄСПЛ описав ці критерії у справі «*Budinova and Chaprazov v. Bulgaria*» [95], де Заявники скаржилися на політика і в минулому журналіста, який звинувачував ромів у вбивствах, геноциді, дискримінації щодо болгар, теракті, мародерстві тощо. [95, § 11] Використовуючи ці критерії, ЄСПЛ встановив, що заяви були спрямовані проти ромів, на несприятливе становище яких суд неодноразово вказував. [95, § 64] Зміст повідомлень полягав в тому, що «роми є аморальними соціальними паразитами, які зловживають своїми правами, живуть за рахунок болгарської більшості, безперешкодно піддають цю більшість систематичному насильству та злочинам і мають на меті захопити країну». [95, § 65]

Такі твердження явно були негативними стереотипами, які укорінювали упередження і сприяли насильству проти ромських громад. [95, § 65]

Щодо способів поширення, контексту та особи мовця, то як вже зазначалося, автор образливих висловлювань був головою політичної партії, відомим і впливовим політиком. [95, § 67] А самі висловлювання поширювались на телевізійних та радіопрограмах, під час публічних виступів та у книзі. [95, § 66]

Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що ці висловлювання мали достатній вплив на почуття ідентичності ромів та почуття їхньої гідності, аби вважатися порушенням права на приватне життя. [95, § 68]

Іноді може трапитись таке, що порушення ст. 8 стає наслідком реалізації людиною права на свободу слова, передбаченого статтею 10 ЄКПЛ. ЄСПЛ неодноразово зазначав, що між правами, що гарантовані двома різними статтями не існує ієрархії. [96, § 144] Отже, у таких справах ЄСПЛ повинен врівноважувати право людини на повагу до її приватного життя і право іншої людини на свободу слова. [94, § 63]

Прикладом протистояння прав, гарантованих в двох статтях є справа «*Aksu v. Turkey*», [94] яка мала дві заяви. Перша стосувалася книжки «Цигани Туреччини» («*The Gypsies of Turkey*»). Заявник вважав, що те, як у книзі описаний стиль життя ромів було дискримінативним, оскільки їх зображали як «зłodіїв, кишенькових зłodіїв, шахраїв, грабіжників, лихварів, жебраків, торговців наркотиками, повій та власників публічних будинків». [94, § 14]

Друга заява стосувалась словників, які включали терміни, пов'язані з ромами, де були фрази: «Циганство» (*Çingenelik*): 1. бути циганом 2. (метафорично) бути скупим або жадібним. «Стати циганом» (*Çingeneleşmek*): демонструвати скупу поведінку». [94, § 28] Заявник вважав, що такий зміст словників є образливим та дискримінаційним. [94, § 29]

ЄСПЛ став на сторону Туреччини та зазначив, що книга була написана науковцем і була академічною працею, спрямованою на вивчення життя ромів у Туреччині. [94, § 70], а словник відображав фактичне вживання слів і фраз, але не створював нових негативних стереотипів. [94, § 85]

Таким чином, ЄСПЛ встановив, що втручання в право на повагу до приватного життя не було достатньо серйозним для того, щоб обмежити свободу слова. Це рішення демонструє підхід до збалансування конкуруючих прав і важливість контексту при розгляді кожного рішення.

В справах «*Aksu v. Turkey*» та «*Budinova and Chaprazov v. Bulgaria*» також підіймалося питання порушення ст. 14 та дискримінації Заявників. ЄСПЛ встановив, що тягар доказування дискримінації та її наслідків покладається на Заявників. [94, § 45; 95, § 91]

Справа «*Association Accept and Others v. Romania*» [97] стосувалася гомофобних образ. Група людей, яка належала до ультраправого угруповання «Нові праві» (*Noiua Dreaptă*) намагались зірвати перегляд фільму, який організували Заявники, ображали та погрожували присутнім. [97, § 9] ЄСПЛ встановив, що словесні напади на заявників, які включали вигуки на кшталт «смерть гомосексуалам», «педики» або «ви, негідники» негативно вплинули на благополуччя та гідність Заявників. [97, § 9, 68]

ЄСПЛ дійшов висновку, «що органи влади не змогли правильно оцінити ризик, якому піддавалися індивідуальні заявники з боку зловмисників, і не вжили належних заходів для захисту гідності індивідуальних заявників від гомофобних нападів з боку третіх осіб». [97, § 113] ЄСПЛ також встановив, що органи влади також проявили упередженість щодо представників ЛГБТ-спільноти, коли не провели ефективного розслідування ситуації і не врахували гомофобні мотиви в діях нападників. [97, § 126]

Питання ефективного розслідування (а точніше, його відсутності) підіймалося й в справі «*Beizaras and Levickas v. Lithuania*». [98] Заявник опублікував фото, на якому він цілувався з другим Заявником. [98, § 9] Під цим дописом швидко почали з'являтися коментарі з гомофобною мовою ворожнечі, лайкою і закликами до насильства проти ЛГБТ+ людей. [98, § 10]

У відповідь на вимогу провести досудове розслідування за фактом «підбурювання до ненависті проти будь-якої національної, расової, етнічної, релігійної чи іншої групи людей», [98, § 30] прокуратура заявила, що в діях коментаторів був відсутній склад злочину. [98, § 18] Коли громадська організація, яка діяла від імені Заявників спробувала оскаржити рішення прокурора, суд першої інстанції визнав, що відмова порушити кримінальну справу була виправданою. Він також заявив, що «особа, яка розміщує у відкритому доступі зображення «двох чоловіків, які цілуються», повинна була передбачати, що таке «ексцентричне поведіння дійсно не сприяє соціальній єдності осіб із різними поглядами або розвитку толерантності». [98, § 21] По суті, національний суд звинуватив Заявників в розпалюванні ворожнечі.

ЄСПЛ встановив, що Литва порушила ст. 13 ЄКПЛ, оскільки Заявникам відмовили в «ефективному національному засобі правового захисту щодо їхньої скарги на порушення їхнього права на повагу до приватного життя через дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації». [98, § 156]

Останньою статтею, яка застосовується в справах щодо мови ворожнечі є ст. 17. Раніше ЄСПЛ застосовував цю статтю у справах, що стосувались заперечення Голокосту, ісламофобної та антисемітської мови ворожнечі і підбурювання до насильства проти немусульман. [99, § 52] Ми розглянемо одне з найсвіжіших рішень

— «*Lenis against Greece*». [99] Це також перше рішення ЄСПЛ, де гомофобну мову ворожнечі визнали зловживанням правом на свободу слова. [100] Заявник, колишній митрополит Грецької православної церкви, опублікував у своєму блозі статтю, у якій називав гомосексуальних людей «покидьками суспільства», «злочинцями», «людьми темряви», «психічно хворими людьми», «дефектними», «не людьми» та «збоченнями природи», а гомосексуальність — «соціальним злочином», «гріхом» і «відхиленням від законів природи». [99, § 5] Образи супроводжувались підбуреннями — «Плюйте на них! Засудіть їх! Очорніть їх! [...] Тому не вагайтеся! Коли ви їх зустрінете, плюйте на них! Не дозволяйте їм піднімати голови!» [99, § 5]

ЄСПЛ згадав справу «*Perinçek v. Switzerland*» і принцип, за яким слід враховувати, чи можуть висловлювання розглядатися як прямий заклик до насильства, як виправдання насильства, ненависті чи нетерпимості. [99, § 48] Розглянувши зміст, тон та контекст статті Заявника ЄСПЛ дійшов висновку, що його висловлювання становили мову ворожнечі та підбурювання до насильства. [99, § 48] Суд дійшов до цього висновку з трьох причин: 1) Заявник був митрополитом, тобто мав вплив на багатьох людей, які сповідували православну релігію (в Греції це більшість). [99, § 49] 2) Заявник поширив статтю в інтернеті, тому вона була доступна великій кількості людей. [99, § 50] 3) мішенню висловлювань Заявника були ЛГБТ+ люди, які на переконання суду, можуть вважатися такими, що потребують посиленого захисту. [99, § 51]

ЄСПЛ окремо зазначив, що критика чужого способу життя може бути захищеною статтею 10 ЄКПЛ, однак слова Заявника заперечували людську природу гомосексуальних людей і підбурювали до насильства. [99, § 54] Виходячи з цих міркувань, ЄСПЛ встановив, що Заявник маніпулював правом на свободу вираження поглядів і використовував його для цілей, які явно суперечать цінностям ЄКПЛ. [99, § 57]

Висновки до розділу 2

1. ЄСПЛ не надає визначення терміну «мова ворожнечі», але визначає дві її категорії: найтяжчі форми, що становлять зловживання правами і підпадають під дію ст. 17 ЄКПЛ та менш серйозні форми, що можуть бути обмежені відповідно до ст. 10 ЄКПЛ. Перший тип висловлювань не захищається правом на свободу вираження, другий — може бути захищений, але це залежатиме від багатьох супутніх факторів.
2. Для оцінки таких випадків ЄСПЛ застосовує трискладовий тест і враховує законність, легітимну мету та необхідність в демократичному суспільстві.
3. ЄСПЛ також наголошує на важливості детального аналізу не лише змісту висловлювання, а й його контексту. Зокрема, Суд звертає увагу на: політичний контекст, публічність заяви, наміри мовця, ймовірність настання негативних наслідків.
4. Окрім ст. 10, ЄСПЛ також аналізує висловлювання в контексті ст. 8, 14, 13 та 17 ЄКПЛ. Зокрема, висловлювання, які можуть порушувати право на приватне життя, розглядаються через призму їхнього впливу на почуття гідності та впливу на життя заявників.

РОЗДІЛ 3 ЗАПОБІГАННЯ МОВІ ВОРОЖНЕЧІ В УКРАЇНІ

3.1. Правове регулювання запобігання мові ворожнечі в Україні

Стаття 3 Конституції України проголошує людину, її здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку найвищою цінністю. [34] На думку П. Рабіновича і М. Хавронюка, ця стаття є основоположною нормою. Вона визначає загальне спрямування наступних статей Конституції та інших нормативно-правових актів, закріплюючи ідеали гуманізму як ключові принципи розвитку українського суспільства і держави. [101, с. 92]

Ми вважаємо, що саме людська гідність є ключовим критерієм у визначенні меж допустимості висловлювання. Мова ворожнечі, яка принижує чи посягає на гідність людини за ознаками раси, релігії, національності, статі, сексуальної орієнтації тощо суперечить основоположному принципу поваги до людської гідності.

О. Васильченко наголошує на зв'язку між життям людини і її гідністю. [102, с. 15] Враховуючи це хочемо наголосити, що мова ворожнечі становить серйозну загрозу, оскільки вона принижує людську гідність і може створити умови, за яких людське життя знецінюється.

Ст. 24 Конституції України визнає всіх громадян рівними у своїх конституційних правах і свободах, рівними перед законом. [34] Частина друга цієї ж статті встановлює, що: «[н]е може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». [34]

Таким чином, Конституція закладає основу для протидії мові ворожнечі, оскільки закріплює принцип рівності всіх громадян, забороняє дискримінацію. Оскільки мова ворожнечі найчастіше спрямована проти меншин або вразливих груп, ст. 24 надає їм конституційний захист від дискримінації та утисків.

Варто звернути увагу і на інші положення Конституції. Зокрема, ст. 28 гарантує право кожного на повагу до його/її гідності. Ст. 34 закріплює свободу слова, водночас

встановлюючи обмеження, в тому числі, якщо висловлювання загрожують «національній безпеці, територіальній цілісності або громадському порядку [...] для захисту репутації або прав інших людей». [34] Це відображає підхід, встановлений міжнародних документах з прав людини.

Закон України «Про інформацію» регулює відносини щодо обігу інформації. Ст. 28 цього Закону встановлює види інформації, поширення якої вважатиметься зловживанням правом на інформацію. До такої інформації належить: заклики до «повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини». [103]

На думку Г. Каніщева, [104, с. 105] розпалювання ворожнечі слід також пов'язувати з порушенням частини другої ст. 5 Закону України «Про інформацію»: «реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб». [103]

Н. Новицька у своїй статті «Правові аспекти зловживання правом на свободу слова та інформації» вважає, що зловживання правом на інформацію відбувається коли особа використовує своє право всупереч його соціальному та правовому призначенню. [105, с. 65] Це може виражатися в умисному поширенні недостовірної інформації, мові ворожнечі, наклепі та інших формах висловлювань, які завдають шкоди іншим особам або суспільству.

Закон України «Про медіа» має на меті забезпечити свободу вираження поглядів, доступ до достовірної інформації, плюралізму думок та захисту національних інтересів у сфері медіа. Він був ухвалений для виконання міжнародних зобов'язань України щодо імплементації у національне законодавство норм Директиви «Про аудіовізуальні медіа-послуги», тому положення цього закону відповідають європейським стандартам. [106]

Закон містить статтю 36, яка встановлює обмеження щодо змісту інформації. Зокрема, медіа та платформам спільного доступу до відео заборонено поширювати

інформацію, що «підбурює до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності або за іншими ознаками». Поширення таких висловлювань може тягнути за собою відповідальність, зокрема санкції у вигляді штрафу або анулювання ліцензії чи скасування реєстрації за рішенням суду. [106]

Відповідальність залежатиме від того, наскільки значним було порушення. До значних порушень належить «поширення висловлювань, що підбурюють до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного та соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності або за іншими ознаками». Тоді як грубе порушення становить випадки «поширення висловлювань, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб» за тими ж ознаками. [106]

Іншою заборонаю мови ворожнечі в Законі «Про медіа» є заборона на поширення інформації, що «заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови». [106]

Важливо зазначити, що заборони, викладені в Законі України «Про медіа» стосуються виключно медіа й не поширюються на решту суспільства.

КК України містить ряд статей, які криміналізують прояви мови ворожнечі. Зокрема, це ст. 161 — «порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками», ст. 300 «ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію», також ч. 2 ст. 442, що передбачає заклики до геноциду. Ряд статей містять «розпалювання національної чи релігійної ворожнечі» (або подібні терміни) як кваліфікуючу ознаку: це ч. 2 ст. 110 — «посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», поєднане з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі та ч. 2 ст. 129 — «погроза вбивством» з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. [27]

Одразу впадає в око несистемність термінології. В самому лише КК України поєднуються дії, вчинені «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості», «розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті», «образя почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями» та «пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». [27]

Ми погоджуємося з думкою про те, що термінологію, що стосується злочинів на ґрунті ненависті та (мови ворожнечі зокрема) слід уніфікувати. [107, с. 324]

Далі ми зосередимось переважно на ст. 161 КК України, оскільки на нашу думку, вона є найбільш придатною для кваліфікації проявів мови ворожнечі.

Як зазначають науковці, ця стаття має багато проблем і недосконалостей. По-перше, паралельне вживання слів «ворожнеча» і «ненависть» є помилкою, адже і те, й інше означає «настрої неприязні, недоброзичливості, великої неприхильності». [108] На нашу думку, доречніше залишити одне з них — «ворожнечу». «Ненависть» може асоціюватись з емоцією, тоді як «ворожнеча» більш точно описує соціальний конфлікт чи ідеологічну нетерпимість.

Другою проблемою є використання у статті слова «громадяни». Це створює враження, що потерпілими можуть бути лише громадяни України, що було б дискримінацією щодо осіб без громадянства, громадян іншої країни. Однак, науковці зазначають, що під «громадянами» мались на увазі всі люди. [109, с. 519]

Наступною (і найбільшою) проблемою є те, що через недосконале формулювання ця норма є надзвичайно складною у застосуванні. С. Лихова і Г. Рибальченко зазначають, що те, як сформульована ст. 161 унеможливорює покарання за розпалювання національної та расової ворожнечі. [110, с. 277] Ми ж хочемо зазначити, що притягнення до відповідальності за ст. 161 за розпалювання ворожнечі за ознакою статі, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності неможливе навіть в теорії.

Ю. Рябчук вважає, що «ст. 161 ККУ має декларативний характер та через складність формулювань не може задовольнити захист рівноправності громадян». [111, с. 234] Вона стверджує, що правоохоронні органи замість ст. 161 кваліфікують ст. 296 — хуліганство з обтяжуючою ознакою, що передбачена п. 3 ст. 67 — «вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності». [27] Тим часом, якщо йдеться про мову ворожнечі за ознакою сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, то покарання за мову ворожнечі взагалі неможливе.

Відповідно до ч. 2 ст. 161 КК України, якщо дії, передбачені ч. 1 цієї ж статті вчиняються разом з насильством, обманом чи погрозами або службовою особою, то це тягне суворіше покарання. [27] На нашу думку включення насильства до цього переліку не є доречним, оскільки доцільніше було б кваліфікувати це як інший склад злочину (наприклад, ст. 115, 120, 121, 122, 126 з мотивів нетерпимості).

Під «прямим чи непрямим обмеженням прав громадян» слід розуміти діяння, які перешкоджають реалізації їхніх прав та свобод, тобто дискримінацію за вказаними ознаками. [109, с. 522] Перелік цих ознак не вичерпний, проте, було б доцільним додати й інші ознаки, наприклад, сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність, оскільки вони є «усталеними в правозастосовній практиці» і «найбільш актуальними». [112, с. 31]

Цивільний кодекс України закріплює право на повагу до честі й гідності особи (ст. 297) та заборону на поширення інформації, що порушує це право (ст. 278). [113]

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» покликаний встановити засади запобігання та протидії «дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина». [35]

Закон не містить терміну «мова ворожнечі», але охоплює її у межах понять «підбурювання до дискримінації», «утиск», «створення ворожої атмосфери». П. 4 ст. 1 визначає підбурювання до дискримінації як надання «вказівок, інструкцій або закликів до дискримінації стосовно особи групи осіб за їх певними ознаками». [35] Такі дії можуть включати й мову ворожнечі, особливо, якщо здійснені заклики до

насильства чи ізоляції певної групи. Закон також надає визначення дискримінації — це ситуація, за якої особа/група осіб з огляду на «певні ознаки» зазнає обмеження у «визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі». [35] «Певні ознаки» в цьому законі можна вважати синонімом вже відомих нам «захищених характеристик»: раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний та майновий стан, місце проживання, мовні або інші ознаки. [35]

В першому розділі ми вже встановили, що мова ворожнечі є проявом дискримінації оскільки вона може обмежувати права осіб за певними ознаками. Мова ворожнечі спрямована на приниження та дегуманізацію людини або групи осіб, може сприяти та підбурювати до насильства щодо осіб за такими ознаками як раса, національність, стать, сексуальна орієнтація тощо. Це узгоджується з переліком «певних ознак», що наведено у Законі «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Оскільки мова ворожнечі може створювати ворожу, принизливу та залякуючу атмосферу, вона є несумісною з ідеєю поваги до людської гідності. Людина або група осіб, які стають об'єктами мови ворожнечі можуть бути позбавлені або обмежені в реалізації багатьох прав: права на участь в громадському житті, право на освіту, право на працевлаштування, право на медичну допомогу, право на безпеку тощо.

Закон також встановлює термін «утиск» — це «небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери». [35] Це визначення також може охоплювати мову ворожнечі. Подібний підхід простежується й в інших законах.

Зокрема, Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» містить визначення «сексуального домагання», в яке, з-поміж іншого, входять дії сексуального характеру, виражені вербально, які «ображають чи принижують гідність особи та можуть супроводжуватися створенням щодо неї залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації)» [114]

Крім того, Закон України «Про національні меншини в Україні» забезпечує права національних меншин і забороняє дискримінацію осіб, які належать до національних меншин (ст. 4). [115] Закон України «Про корінні народи» забороняє дискримінацію корінних народів України (п. 2 ст. 3). [116]

3.2. Перспективи вдосконалення механізмів протидії мові ворожнечі в Україні

У «Звіті за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС)», опублікованому в грудні 2023 року, прийняття проекту Закону України № 5488 від 13 травня 2021 р. «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» визначено пріоритетним завданням. Причиною є те, що Україна повинна імплементувати положення Рамкового рішення Ради Європи 2008/913/JHA від 28 листопада 2008 р. про боротьбу з певними формами та проявами расизму та ксенофобії за допомогою кримінального права про яке ми писали в першому розділі. [117, с. 285]

Ми не будемо аналізувати увесь проект Закону, оскільки сфера його дії значно ширша за тему нашої роботи. Натомість, зосередимось на загальних змінах та пропозиціях, які безпосередньо пов'язані з протидією мові ворожнечі.

Законопроект № 5488 пропонує внести зміни до КУпАП, зокрема:

1) доповнити ст. 15, аби та передбачала відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів за «порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації». [118]

2) до ст. 35, що встановлює обтяжуючі обставини додати пункт сьомий — «учинення правопорушення з мотивів нетерпимості». Пропонується також додати примітку з поясненням того, що слід розуміти під нетерпимістю: «відкрите, упереджене, негативне ставлення стосовно категорії осіб, відмінних за такими ознаками, як раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, статева приналежність, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство,

сімейний і майновий стан, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, місце проживання, мова, або іншими ознаками». [118]

Науковці сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України у своєму науково-правовому висновку на Проєкт № 5488 вважають це визначення найбільшою проблемою. Вони зазначають, що запропоноване визначення містить оціночні судження, а «формальна невизначеність обов'язкових ознак поняття «нетерпимість» порушує принцип правової визначеності». [119, с. 222-223]

Ми частково згодні з цими тезами, зокрема, нам видається, що «упереджене ставлення» є проявом внутрішнього стану людини і є складним в доведенні. Натомість, вважаємо доречним замінити це формулювання на «прояв стійкого негативного ставлення або поведінки». Таким чином, ми акцентуємось на поведінці та проявах ставлення, а не на внутрішньому стані людини.

3) пропонується додати ст. 188⁻⁵⁶, що встановлює відповідальність за пряму чи непряму дискримінацію. Сам законопроект вживає слова «пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян» [118] що викликає ряд зауважень.

Не зовсім зрозуміло навіщо використовувати таке розлоге формулювання, а не термін «дискримінація», який вже вживається в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Звісно, дискримінація передбачає обмеження у правах, але не включає встановлення привілеїв, тому ці два поняття не тотожні. Але визначень «непряме обмеження» чи «непрямий привілей» немає в законодавстві, що може призвести до довільного тлумачення.

Автори Науково-правового висновку також звертають увагу на недосконалість законодавчої техніки, оскільки зі статті в запропонованій редакції слідує, що потерпілими від дискримінації можуть бути тільки громадяни. [119, с. 223] Ми цілком погоджуємось з їхньою пропозицією заміни цього слова на «осіб».

Пропоновані зміни до КК України включають:

1) Зміни до п. 3 ч. 1 ст. 67. Ця стаття встановлює обтяжуючі обставини і в теперішній редакції звучить так: «вчинення злочину на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності». Проект пропонує прибрати ці мотиви та замінити їх на «мотиви нетерпимості» і додати визначення нетерпимості, яке дублює визначення, яке пропонувалося для КУпАП. [118]

2) В статтях 115, 121, 122, 126, 127, 129, 130, 161 та 300 пропонується прибрати слова «расової, національної чи релігійної» та залишити просто «з мотивів нетерпимості» [118]

3) найважливішими для нашого дослідження є зміни до ст. 161. Зокрема, статтю пропонується викласти у такій редакції:

«Стаття 161. Розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості

Публічні заклики до насильства на ґрунті нетерпимості, а також інші вмисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості, — караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого

2. Ті самі дії, учинені службовою особою з використанням службового становища, —

караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки, —

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років». [118]

Одразу хочемо звернути увагу на зміну назви, та незначну різницю в санкціях. Окрім цього важливим є те, що теперішня стаття має дещо дивний поділ: умисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі стосуються перш за все національної, расової та релігійної ознак. Тим часом, як пряме чи непряме встановлення обмежень чи

привілеїв можливе за ознаками «раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». [27] Проєкт пропонує замінити конструкцію «умисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі» на «публічні заклики до насильства» та «вмисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті» за умови, що все це здійснено на ґрунті нетерпимості. [118]

Враховуючи те, що «нетерпимість» у Проєкті включає негативне ставлення до людей з різними ознаками, а не лише національною, расовою чи релігійною, це є беззаперечною перевагою запропонованих змін. [118] Адже, як ми вже зазначали в попередньому підрозділі, дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації чи статі є більш активною і поширеною в Україні, ніж, наприклад, за расовою ознакою.

В частині другій пропонується прибрати «поєднані з насильством, обманом чи погрозами». Цю зміну критикують як таку, що нібито призводить до «звуження криміналізації діяння». [119, с. 224] Однак, ми вважаємо такий крок логічним, оскільки вказані обставини — насильство, обман, погрози — можуть утворювати окремі склади злочину.

І, насамкінець, пропонуються зміни до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»:

1) Додати до статті першої пункт 2¹ з визначенням нетерпимості. [118]

2) Наділити Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, уповноважених осіб Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації. [118]

3) До повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо запобігання та протидії дискримінації додати складання протоколів про адміністративні правопорушення щодо порушень антидискримінаційного законодавства. [118]

Отже, Законопроєкт № 5488 є важливим кроком на шляху до удосконалення українського законодавства у сфері протидії дискримінації та мові ворожнечі зокрема. Попри критику і певні недоліки, ми вважаємо, що цей проєкт має потенціал

для посилення для забезпечення ефективного розслідування та притягнення до відповідальності за прояви мови ворожнечі.

Далі ми хотіли б навести власні міркування стосовно подальшого розвитку протидії мові ворожнечі. Перш за все, ми хочемо звернути увагу на рекомендації, надані у «Дослідженні дискримінації, мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті в Україні». Цей звіт радить доповнити ст. 67 та 161 КК України ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. [36, с. 7]

Причиною такого рішення є те, що за даними цього ж звіту, представники та представниці ЛГБТ+ спільноти є однією з найбільш дискримінованих груп в Україні. [36, с. 17]

Ми також вважаємо за потрібне систематизувати поняття, пов'язані з розпалюванням ненависті у КК України. Ми загалом підтримуємо ідею внесення змін до КК України та КУпАП та впровадження категорії «мотивів нетерпимості». Однак, роботи це слід обережно. В практиці ЄСПЛ, зокрема, справі «*Altuğ Taner Akçam v. Turkey*», яку ми вже згадували у попередньому розділі, ЄСПЛ наголошує на стандарті «якості закону», тобто законодавство має бути достатньо чітким і передбачуваним у застосуванні. [73, § 95]

Отже, поняття «нетерпимість» потребує чіткішого визначення. Ми пропонуємо визначати нетерпимість як прояв стійкого негативного ставлення або поведінки стосовно категорії осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного або соціального походження, громадянства, сімейного чи майнового стану, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, місця проживання або іншими ознаками. Ми дублюємо захищені ознаки, які запропоновані в Законопроекті № 5488, але зміщуємо акцент з внутрішнього стану на зовнішній прояв поведінки.

Такі зміни допоможуть покращити притягнення до відповідальності за дискримінацію, мову ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті.

Цікавим є також питання чіткої заборони мови ворожнечі в законодавстві України. Жоден нормативно-правовий акт, який ми розглянули раніше не містить в собі терміну і прямої заборони мови ворожнечі. Натомість, вони оперують ширшими

поняттями, такими як «розпалювання ворожнечі» чи «дискримінація», що ускладнює правозастосування.

У зв'язку з цим ми вважаємо за потрібне запровадити в законодавстві чітке визначення мови ворожнечі, орієнтуючись на міжнародні стандарти, зокрема Загальнополітичну рекомендацію ЄКРН № 15: Боротьба з мовою ненависті, Рабатський план, документи Ради Європи тощо. Це дозволить забезпечити правову визначеність та узгодженість законодавства України з міжнародними стандартами. Другим етапом має стати розмежування різних рівнів відповідальності залежно від форми мови ворожнечі.

В першому розділі ми зазначали, що ані в академічних джерелах, ані в міжнародних документах немає загальноприйнятого терміну «мови ворожнечі». Це, безумовно, ускладнює створення визначення. Ми вирішили зупинитися на наступному варіанті: мова ворожнечі — це свідомо комунікативна дія, що містить прояв ворожості, приниження гідності або заклик до дискримінації осіб на підставі певних ознак і має реальний або доведено ймовірний шкідливий вплив на права цих осіб. «Певні ознаки» ми вживаємо в розумінні п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». [35]

Ми розуміємо, що це визначення також має недоліки, однак воно дозволяє відмежувати мову ворожнечі від допустимих висловлювань і врахувати контекст. Аби довести «ймовірний шкідливий вплив» потрібно буде оцінити не лише зміст висловлювання, а й контекст, аудиторію, форму. Це відповідатиме підходам, що встановлені в Рабатському плані, Рекомендації ЄКРН № 15 та практиці ЄСПЛ.

Другим етапом має стати чітке диференціювання рівнів відповідальності за використання мови ворожнечі залежно від її форми, змісту, способу поширення та наслідків. Доцільно розмежовувати: 1) адміністративну або дисциплінарну відповідальність за менш небезпечні форми (наприклад, використання образливих висловлювань у публічному просторі без закликів до насильства); 2) цивільно-правову відповідальність за мову ворожнечі з можливістю відшкодування моральної шкоди (наприклад, за приниження честі, гідності чи ділової репутації внаслідок

образливих висловлювань); 3) кримінальну відповідальність за поширення мови ворожнечі, яка підбурює до насильства, дискримінації тощо.

Це дозволить гарантувати захист основоположних прав і свобод людини та адекватно реагувати на різні прояви мови ворожнечі.

Висновки до Розділу 3

1. Конституція України закріплює основні принципи рівності та захисту гідності людини, що є основою для протидії мові ворожнечі. Закони України не містять терміну мова ворожнечі, але фактично забороняють її як дискримінацію, підбурювання до насильства, створення ворожої атмосфери.
2. КК України містить ст. 161, яка фактично, криміналізує мову ворожнечі, але сама стаття містить ряд недоліків, які унеможливають притягнення до відповідальності.
3. Одним з варіантів усунення цих недоліків є прийняття Проекту закону № 5488, який пропонує зміни до КК України та КУпАП. Ці зміни посилять відповідальність за дискримінацію та мову ворожнечі.

ВИСНОВКИ

У цій роботі ми дослідили теоретичні підходи та міжнародні правозахисні стандарти щодо протидії мові ворожнечі, зокрема практику ЄСПЛ та законодавство України. Ми з'ясували, що мова ворожнечі не має установленого універсального визначення. Одні вчені підходять до визначення цього поняття через буквальне тлумачення його складових, інші — фокусуються на соціальних наслідках та впливі на права людини. Ми з'ясували, що більшість дослідників і дослідниць схильні трактувати мову ворожнечі як форму комунікації, що має дискримінаційний, принизливий чи агресивний характер, спрямовану на уразливі групи та має потенційно шкідливий вплив на суспільство.

В межах дослідження було запропоновано визначати мову ворожнечі як свідому комунікативну дію, що містить прояв ворожості, приниження гідності або заклик до дискримінації осіб на підставі певних ознак і має реальний або доведено ймовірний шкідливий вплив на права цих осіб. «Певні ознаки» визначені в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» і включають, зокрема, «расу, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний та майновий стан, місце проживання, мовні або інші ознаки, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними». [35]

Ми проаналізували ключові міжнародні документи, які складають основу міжнародного підходу до протидії мові ворожнечі. КЛРД, ЗДПЛ, МПГПП, ЄКПЛ та Хартія основних прав ЄС гарантують фундаментальні права і свободи людини, в тому числі свободу вираження поглядів. Водночас, вони підкреслюють неприпустимість дискримінації, закликів до ненависті чи приниження людської гідності. Саме спрямованість на приниження гідності за ознакою належності до певної групи є критичною межею, що відокремлює мову ворожнечі від допустимих висловлювань.

Рекомендації ЄКРН, Рабатський план, Дурбанська декларація, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R (97) 20, Рамкове рішення Ради ЄС 2008/913/ЈНА, Директива про аудіовізуальні медіа-послуги та резолюції Європейського парламенту

визначають критерії розмежування мови ворожнечі від допустимих форм висловлювання, формують критерії оцінювання мови ворожнечі та надають рекомендації для національного законодавства та саморегуляції медіа.

ЄСПЛ не дає чіткого визначення мови ворожнечі, але розрізняє два її види: найбільш небезпечні прояви, які підпадають під дію ст. 17 ЄКПЛ і є зловживанням правом на свободу вираження поглядів та менш серйозні форми, які можуть бути обмежені відповідно до ст. 10 ЄКПЛ. [70, § 34, 35] ЄСПЛ встановив, що свобода слова є підґрунтям демократичного суспільства, а тому вона застосовується і до ідей, які позитивно сприймаються суспільством, і до думок, які обурюють чи шокують. [71, § 49] Обмеження свободи слова для протидії мові ворожнечі є правомірним лише якщо воно є законним, має легітимну мету і є необхідним в демократичному суспільстві. [51] Суд враховує контекст висловлювання, його форму і стиль, соціальне та політичне тло, а також те, чи були присутні заклики до насильства і чи могли висловлювання призвести до шкідливих наслідків.

Дослідивши національне законодавство України ми встановили, що попри закріплення конституційних принципів рівності та заборони дискримінації, термін «мова ворожнечі» не має чіткого визначення в законодавстві. Ст. 161 КК України покликана захищати від проявів дискримінації, однак через її недосконалість, правозастосовна ефективність є низькою.

Аналіз перспектив удосконалення національного законодавства показав доцільність підтримки проекту закону № 5488, який передбачає внесення змін до КК України та КУпАП з метою посилення відповідальності за прояви дискримінації та мови ворожнечі.

Таким чином, протидія мові ворожнечі вимагає комплексного підходу, що базується на поєднанні міжнародного досвіду та дотриманні балансу між свободою слова та захистом прав людини, а також формуванні культури поваги та толерантності в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Delgado R. Words That Wound: A Tort Action for Racial Insults, Epithets, and Name-Calling. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*. 1982. Vol. 17. С. 133181
URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2000918 (дата звернення: 30.04.2025).
2. The Supreme Court of Washington. Contreras v. Crown Zellerbach, 30.06.1977.
URL: <https://law.justia.com/cases/washington/supreme-court/1977/44623-1.html> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Matsuda M. J. Public response to racist speech: considering the victim's story. *Michigan law review*. 1989. Т. 87, № 8. С. 2320-2381.
URL: <https://doi.org/10.2307/1289306> (дата звернення: 30.04.2025).
4. U.S. Supreme Court. Chaplinsky v. New Hampshire, 09.03.1942.
URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/315/568/> (дата звернення: 30.04.2025).
5. MacKinnon C. A. Only words. Harvard University Press, 1996. 160 с.
URL: <https://foundationsofgenderstudies.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/01/catharine-mackinnon-only-words.pdf> (дата звернення: 30.04.2025)
6. Waldron J. Harm in hate speech. Harvard University Press, 2012. 264 с.
7. Brown A. What is hate speech? Part 1: the myth of hate. *Law and philosophy*. 2017. Т. 36, № 4. С. 419–468. URL: <https://doi.org/10.1007/s10982-017-9297-1> (дата звернення: 30.04.2025).
8. Brown A. What is hate speech? Part 2: family resemblances. *Law and philosophy*. 2017. Т. 36, № 5. С. 561–613. URL: <https://doi.org/10.1007/s10982-017-9300-x> (дата звернення: 30.04.2025).
9. Wittgenstein L. Philosophical investigations. Oxford : B. Blackwell, 1953. 232 с.
URL: <https://static1.squarespace.com/static/54889e73e4b0a2c1f9891289/t/564b61a4e4b04eca59c4d232/1447780772744/Ludwig.Wittgenstein.-.Philosophical.Investigations.pdf> (дата звернення: 30.04.2025).

10. Benesch S. Dangerous speech. *Challenges and perspectives of hate speech research*. 2023. С. 185–197.
URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/86429/ssoar-2023-benesch-Dangerous_speech.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 30.04.2025).
11. Understanding dangerous speech. Dangerous Speech Project Home.
URL: <https://www.dangerousspeech.org/frequently-asked-questions> (дата звернення: 30.04.2025).
12. Blake A. Analysis Trump conjures a new immigrant rape crisis. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2018/04/05/trump-conjures-yet-another-immigrant-rape-epidemic/> (дата звернення: 30.04.2025).
13. Martin D. Tories: block migrants from cultures with medieval attitudes to women. *The Telegraph*.
URL: <https://www.telegraph.co.uk/politics/2025/01/07/tories-say-block-migrants-cultures-medieval-attitudes-women/> (дата звернення: 30.04.2025).
14. Зубченко Я. Тиждень, коли Україна зупинилася. Моніторинг інформаційних каналів 2-8 березня 2020 року. *detector.media*.
URL: <https://detector.media/informatsiini-kanali/article/175704/2020-03-20-tyzhden-koly-ukraina-zupynylasya-monitoryng-informatsiynykh-kanaliv-2-8-bereznnya-2020-roku/> (дата звернення: 30.04.2025).
15. Hate on display. 88. *Anti-Defamation League*.
URL: <https://www.adl.org/resources/hate-symbol/88> (дата звернення: 30.04.2025).
16. Kleinman Z. Anti-vax groups use carrot emojis to hide Facebook posts. *BBC*.
URL: <https://www.bbc.com/news/technology-62877597> (дата звернення: 30.04.2025).
17. Employment tribunal. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/courts-tribunals/employment-tribunal> (дата звернення: 30.04.2025).
18. Employment tribunal. Miss D Oyewusi v. Orchard & Shipman Group Ltd . № 3305293/2022, 01.09.2023.
URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/651426c93d371800146d0caa/>

- [Miss D Oyewusi v Orchard and Shipman Goup Ltd - 3305293-2022-FMH Reserved Judgment.pdf](#) (дата звернення: 30.04.2025).
19. Соросята: прихована загроза (історія терміну і наративу). *Школа політичної аналітики НаУКМА*. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/old/sorosiata-pryhovana-zahroza/> (дата звернення: 05.05.2025).
20. Lavin T. Conspiracy theories about Soros aren't just false. They're anti-semitic. *The Washington post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/outlook/2018/10/24/conspiracy-theories-about-soros-arent-just-false-theyre-anti-semitic/> (дата звернення: 30.04.2025).
21. Нацистський расизм. *Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://surl.li/mkhuy1> (дата звернення: 30.04.2025).
22. Львова О. Л. Мова ворожнечі: теоретико-правовий аналіз поняття. *Проблеми теорії держави і права*. 2018. № 29. С. 71–79. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/559991.pdf> (дата звернення: 30.04.2025).
23. Герасимова Т., Ірискіна І., Скорик М. Як писати про ЛГБТ. Курс для журналістів. 59 с. URL: https://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2021/11/on-line_kurs_ukr_web.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
24. Наклеп. *Путівник з прав людини*. URL: <https://www.rights.in.ua/themes/freedom-of-expression-media/freedom-of-expression/defamation> (дата звернення: 01.05.2025).
25. Колесник Г. О. «Мова ворожнечі» як соціальний та лінгвістичний феномен. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2021. Т. 32 (71), № 4 Ч. 3. С. 278–283. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/part_3/48.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
26. Сарміна Г. Особливості функціонування мови ворожнечі в інтернет-просторі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2019. № 7(75). С. 27–30.

- URL: <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/2560/2334> (дата звернення: 01.05.2025).
- 27.Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
- 28.Глушко А. Візуальні засоби мови ворожнечі як інструмент інформаційної війни. *Діалог: медіастудії*. 2017. № 23. С. 132–154.
URL: <http://dms.onu.edu.ua/article/view/137374/134285> (дата звернення: 01.05.2025).
- 29.Горбачова О. В. Мова ворожнечі: ксенофобія чи безладність. *Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини*. 2008. С. 36–42. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/06708.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).
- 30.Мова ворожнечі. *Путівник з прав людини*.
URL: <https://www.rights.in.ua/themes/zlochyni-na-runt-njenavist-ta-mova-vorozhnjeh/hate-speech> (дата звернення: 01.05.2025).
- 31.Discriminate. *Cambridge Dictionary*.
URL: https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/discriminate#google_vignette (дата звернення: 01.05.2025).
- 32.Ознаки, за якими можлива дискримінація. *Путівник з прав людини*.
URL: <https://www.rights.in.ua/themes/discrimination/what-is-discrimination/grounds-of-discrimination> (дата звернення: 01.05.2025).
- 33.Equality Act 2010 : UK Public General Acts.
URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/15/contents> (дата звернення: 01.05.2025).
- 34.Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
- 35.Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI : станом на 30 трав. 2014 р.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
36. Волосевич І., Костюченко Т., Прочуханова О. Дослідження дискримінації, мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті в Україні. 2024. 44 с.
URL: <https://rm.coe.int/research-on-discrimination-hate-speech-and-hate-crimes-in-ukraine-uk/1680b063bb> (дата звернення: 01.05.2025).
37. Newfoundland and Labrador Human Rights Act, 2010, URL: <https://assembly.nl.ca/Legislation/sr/statutes/h13-1.htm> (дата звернення: 01.05.2025).
38. What Is Harassment? *Human Rights Commission*.
URL: <https://thinkhumanrights.ca/know-your-rights/what-is-harassment/> (дата звернення: 05.05.2025).
39. Microaggression, n. meanings, etymology and more. *Oxford English Dictionary*.
URL: https://www.oed.com/dictionary/microaggression_n?tl=true (дата звернення: 01.05.2025).
40. «А ти зовсім не схожий на гея» — що таке мікроагресія. *BBC News Україна*.
URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-cap-43787777> (дата звернення: 01.05.2025).
41. Microaggressions are a big deal: how to talk them out and when to walk away : Life Kit. *NPR*. URL: <https://www.npr.org/2020/06/08/872371063/microaggressions-are-a-big-deal-how-to-talk-them-out-and-when-to-walk-away> (дата звернення: 01.05.2025).
42. Charter of the United Nations : від 26.06.1945.
URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).
43. Загальна декларація прав людини : Декларація ООН від 10.12.1948.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 01.05.2025).

44. de Varennes F. Report of the Special Rapporteur on minority issues. 2021. 22 с.
URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g21/054/14/pdf/g2105414.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).
45. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 21.12.1965 : станом на 4 лют. 1994 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 01.05.2025).
46. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт ООН від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 01.05.2025).
47. World Conference Against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance : Declaration and Programme of Action від 07.09.2001.
URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Durban_text_en.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
48. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the expert workshops on the prohibition of incitement to national, racial or religious hatred. 2013. 15 с.
URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Rabat_draft_outcome.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
49. Blasphemy law compendium. 2023. 56 с.
URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/GOVPUB-Y3_R27-PURL-gpo223630/pdf/GOVPUB-Y3_R27-PURL-gpo223630.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
50. Butler G. Indonesia: TikToker jailed for telling Jesus to cut his hair. *BBC*.
URL: <https://www.bbc.com/news/articles/cx2x5kn7njlo> (дата звернення: 01.05.2025).
51. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р.

- URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.05.2025).
52. European commission against racism and intolerance. 6 с.
URL: <https://rm.coe.int/leaflet-ecri-2022/1680a969e9> (дата звернення: 01.05.2025).
53. General Policy Recommendation No. 2 (revised): Equality bodies to combat racism and intolerance at national level : General Policy Recommendation від 07.12.2017 № CRI(2018)06. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-/16808b5a23> (дата звернення: 01.05.2025).
54. General Policy Recommendation No. 5 (revised) on preventing and combating anti-Muslim racism and discrimination : General Policy Recommendation від 08.12.2022. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-5-revised-on-preventing-and-comb/1680a5db32> (дата звернення: 01.05.2025).
55. General Policy Recommendation No. 6: Combating the dissemination of racist, xenophobic and antisemitic material via the Internet : General Policy Recommendation від 15.12.2000 № CRI(2001)1. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-6-on-combating-the-dissemination/16808b5a8d> (дата звернення: 01.05.2025).
56. General policy recommendation No. 7 On national legislation to combat racism and racial discrimination : General Policy Recommendation від 13.12.2002 № CRI(2003)8 REV : станом на 7 груд. 2017 р. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aae> (дата звернення: 01.05.2025).
57. General Policy Recommendation No. 15 On Combating Hate Speech : General Policy Recommendation від 08.12.2015 № CRI(2016)15. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01> (дата звернення: 01.05.2025).
58. Від промови Трампа до хаосу в будівлі. NYT склала повну хронологію штурму Конгресу США. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/news/57534-vid-promovi-trampa>

- [do-anarhiji-v-budivli-nyt-sklala-povnu-hronologiyu-shturmu-kongresu-ssha](#) (дата звернення: 01.05.2025).
59. Capitol riots: Did Trump's words at rally incite violence?. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-55640437> (дата звернення: 01.05.2025).
60. Savage C. Incitement to riot? What Trump told supporters before mob stormed capitol (published 2021). *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2021/01/10/us/trump-speech-riot.html> (date of access: 01.05.2025).
61. About the Committee of Ministers. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/cm/about-cm#:~:text=The%20Committee%20of%20Ministers%20is,their%20Permanent%20Representatives%20in%20Strasbourg.&text=The%20Secretariat%20of%20the%20Committee,members%20of%20the%20General%20Secretariat> (дата звернення: 01.05.2025).
62. Statute of the Council of Europe : від 05.05.1949. *European treaty series*. URL: <https://rm.coe.int/1680935bd0> (дата звернення: 01.05.2025).
63. Recommendation Of The Committee Of Ministers To Member States On «Hate Speech» : від 30.10.1997 № R (97) 20. URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech- (дата звернення: 01.05.2025).
64. Charter of fundamental rights of the European Union : від 18.12.2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
65. Council framework decision on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law : від 28.11.2008 № 2008/913/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32008F0913&from=en> (дата звернення: 01.05.2025).

66. Directive (EU) of the European Parliament and of the Council amending Directive 2010/13/EU on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive) in view of changing market realities : від 14.11.2018 № 2018/1808. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32018L1808&from=EN> (дата звернення: 01.05.2025).
67. Ash L. Inside Poland's «LGBT-free zones». *BBC*.
URL: <https://www.bbc.com/news/stories-54191344> (дата звернення: 01.05.2025).
68. European Parliament resolution on public discrimination and hate speech against LGBTI people, including LGBTI free zones : від 18.12.2019 № 2019/2933(RSP).
URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0101_EN.html (дата звернення: 01.05.2025).
69. European Parliament resolution on strengthening the fight against racism, xenophobia and hate crime : від 11.03.2013 № 2013/2543(RSP).
URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-7-2013-0121_EN.html?redirect (дата звернення: 01.05.2025).
70. Рішення ЄСПЛ у справі «Carl Jóhann Lillindahl v. Iceland». № 29297/18, 12.05.2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":\["001-203199"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (дата звернення: 01.05.2025).
71. Рішення ЄСПЛ у справі «Handyside v. the United Kingdom». № 5493/72, 7.12.1976. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid%22:%5B%22001-57499%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (дата звернення: 01.05.2025).
72. Рішення ЄСПЛ у справі «The Sunday Times v. the United Kingdom». № 6538/74, 26.04.1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid%22:%5B%22001-57584%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (дата звернення: 01.05.2025).
73. Рішення ЄСПЛ у справі «Altuğ Taner Akçam v. Turkey». № 27520/07, 25.10.2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid%22:%5B%22001-107206%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B) (дата звернення: 01.05.2025).

- 74.Рішення ЄСПЛ у справі «Stoll v. Switzerland». № 69698/01, 10.12.2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83870%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 75.Information Note on the Court's case-law. Görmüş and Others v. Turkey. EHRR. № 49085/07, 19.01.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-11024%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 76.Рішення ЄСПЛ у справі «Lingens v. Austria». № 9815/82, 08.07.1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57523%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 77.Key theme Article 10 Hate speech. 2024. 15 с.
URL: <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/hate-speech> (дата звернення: 01.05.2025).
- 78.Рішення ЄСПЛ у справі «Sürek v. Turkey (No. 1)». № 26682/95, 08.07.1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58279%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 79.Рішення ЄСПЛ у справі «Balsytė-Lideikienė v. Lithuania» № 72596/01, 04.11.2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-89307%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 80.Рішення ЄСПЛ у справі «Vejdeland and others v. Sweden». № 1813/07, 09.02.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-109046%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 81.Information Note on the Court's case-law No. 121. Féret v. Belgium. № 15615/07, 16.07.2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-1407%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 82.Рішення ЄСПЛ у справі «Fáber v. Hungary». № 40721/08, 24.07.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-112446%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).

- 83.Рішення ЄСПЛ у справі «Perinçek v. Switzerland». № 27510/08, 15.10.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-158235%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 84.Рішення ЄСПЛ у справі «Dieudonné M'Bala M'Bala against France». № 25239/13, 20.10.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-160358%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 85.Рішення ЄСПЛ у справі «Skałka v. Poland». № 43425/98, 27.05.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61105%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 86.Рішення ЄСПЛ у справі «UJ v. Hungary». № 23954/10, 19.07.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105715%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 87.Рішення ЄСПЛ у справі «Savva Terentyev v. Russia». № 10692/09, 28.08.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-185307%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 88.Справа «Z.B. v. France». № 46883/15, Резюме Верховного Суду України, 02.09.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-221618%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 89.Рішення ЄСПЛ у справі «J. Glimmerveen and J. Hagenbeek v/the Netherlands». № 8348/78 & 8406/78, 11.10.1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-74187%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 90.Рішення ЄСПЛ у справі «Karatas against Turkey». № 23168/94, 08.06.1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58274%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 91.Рішення ЄСПЛ у справі «Gündüz v. Turkey». № 35071/97, 04.12.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61522%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).

- 92.Рішення ЄСПЛ у справі «S. and Marper v. the United Kingdom». № 30562/04 & 30566/04, 04.12.2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-90051%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 93.Рішення ЄСПЛ у справі «X and Y v. the Netherlands». № 8978/80, 26.03.1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57603%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 94.Рішення ЄСПЛ у справі «Aksu v. Turkey». № 4149/04 & 41029/04, 15.03.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-109577%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 95.Рішення ЄСПЛ у справі «Budinova and Chaprazov v. Bulgaria». № 12567/13, 16.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-207928%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 96.Рішення ЄСПЛ у справі «Constantin Timciuc against Romania». № 28999/03, 12.10.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2228999/03%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-101734%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 97.Рішення ЄСПЛ у справі «Association accept and others v. Romania». № 19237/16, 01.06.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-210362%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 98.Рішення ЄСПЛ у справі «Beizaras and Levickas v. Lithuania». № 41288/15, 14.01.2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-200344%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
- 99.Рішення ЄСПЛ у справі «Amvrosios-Athanasios Lenis against Greece». № 47833/20, 27.06.2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-226442%22%5D%7D> (дата звернення: 01.05.2025).
100. ЄСПЛ: Гомофобна мова ворожнечі в Інтернеті може становити зловживання правом на свободу слова *Лабораторія цифрової безпеки*.

- URL: <https://dslua.org/publications/yespl-homofobna-mova-vorozhnechi-v-interneti/> (дата звернення: 01.05.2025).
101. Рабінович С. П., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2010/RABINOVICH_2004.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
102. Васильченко О. П. Право на повагу до гідності: новий час, нові виклики. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 12–15.
URL: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.39> (дата звернення: 01.05.2025).
103. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
104. Каніщев Г. Ю. Стаття 161 ККУ у правозахисній діяльності в Україні. *The 26th International scientific and practical conference «Scientific trends and ways of solving modern problems»*. 2023. С. 101–107. URL: <https://surl.gd/nlxmdn> (дата звернення: 06.05.2025).
105. Новицька Н. Правові аспекти зловживання правом на свободу слова та інформації. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2013. № 4(63). С. 60–66. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvnudpsu_2013_4_9 (дата звернення: 01.05.2025).
106. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-ІХ : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
107. Панькевич В., Сухоребра Т. До питання кримінальної відповідальності за правопорушення, вчинені з мотиву ненависті. *Електронне наукове видання*

- «Аналітично-порівняльне правознавство» Розділ XII. Філософія права. 2022. № 3. С. 320–325. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/265114/261150> (дата звернення: 01.05.2025).
108. Хавронюк М. Порухення рівноправності громадян залежно від регіональної належності: кримінальна відповідальність. *Центр політико-правових реформ*. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/porushennya-rivnopravnosti-gromadyan-zalezho-vid-regionalnoyi-nalezhnosti-kryminalna-vidpovidalnist/> (дата звернення: 01.05.2025).
109. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навч. посіб. / ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/22/dudorov-o-o-havronyuk-m-i-kryminalne-pravo-navchalnyy-posibnyk-2014.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).
110. Лихова С., Рибальченко Г. Мова ворожнечі як ознака порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. № 31. С. 274–282. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=apvchzu_2013_31_30. (дата звернення: 01.05.2025).
111. Рябчук Ю. «Мова ворожнечі» як ознака порушення рівноправності громадян за ст. 161 кримінального кодексу України. *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* 2021. С. 232–235. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/7696/1/49.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).
112. Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості. / під заг. ред. Р. Мартиновського. Київ, 2021. 130 с.
URL: <https://ulaf.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/Звіт-за-результатами-дослідження-1.pdf> (дата звернення: 01.05.2025).

113. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 06.05.2025).
114. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 06.05.2025).
115. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX : станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
116. Про корінні народи України : Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 06.05.2025).
117. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права європейського союзу (acquis ЄС). 2023. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
118. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації : Проект № 5488. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/26573> (дата звернення: 06.05.2025).
119. Демидова Л. М., Пашенко О. О., Куковинець Д. О. Науково-правовий висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального Кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» (реєстр. №5488 від 13.05.2021 р.). *Збірник нормопроектної та науково-аналітичної діяльності фахівців науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України у 2021 р.: проєкти нормативних актів, науково-правові висновки, пропозиції та зауваження до*

законодавства. 2023. С. 219–224. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/11/36_Нормопроектної-та-наук.-аналіт._Батиргарєєва_2023_ПВ1.pdf (дата звернення: 01.05.2025).